

[Handwritten mark]

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ

ՈՌԻՍԱՀԱՅ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

7.

891 99. 09
15-27

Գ Ի Յ Լ Ի Ս

ՀԻՍՏՈՐԻԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Գ. ԳԱՂՍՏԵԱՆԻ № 69

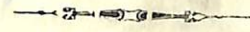
891.99.09

Մ-27
ԱԿ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ

ՌՌԻՍԱՀԱՅ

**ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ**

24 JUN 2013

64.477

13 APR 2011

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հայ վիպագրութիւնը կը սպի հինգերորդ պահում: Վերջումն, իբրեւ յաւելած, կտանք հին գրականութեան եւ Միսիթաւեանների գործունէութեան համաձոս տեսութիւնը:

Լ. Մ.

1132
46

ՅՕ-ԱԿԱՆ ԹԻԱԿԱՆՆԵՐԸ

ԱՄԼՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐ

Մենք տեսանք իր տեղում, թէ ինչ խոր և անբուժելի վերք էր բացւել հայերի մէջ, երբ 61-րդ յօդւածը, որ խոստանում էր Տաճկահայոց կեանքի, գոյքի և պատւի ապահովութիւն, բոլորովին ոչինչ չը տւեց, և ընդհակառակ՝ առաջին յեղափոխական շարժումը գրգռեց սուլթանի գայրոյթը, որ առիթ տւեց վրէժխնդրութեան և նորանոր ճնշումների: Այդ համազգային ընդհանուր վշտին միացան ուրիշ զժբախտութիւններ: Մինչև այդ ժողովուրդը աէրութեան հովանաւորութեան ներքոյ՝ իր բոլոր հոգեկան կարորողութիւնը նւիրել էր խաղաղ կուլտուրական աշխատանքի, բայց այժմ նա զգաց, որ իր գոյութեանը, իբրև առանձին ազգութեան, վտանգ է սպառնում: Եւ հայի մէջ բնականաբար ծնունդ առան երկիւղը և ինքնապաշտպանութեան զգացմունքը: Իսկ վհատութիւնը կաշկանդում և սպանում է ոչ միայն անհատական, այլ և ամբողջ ազգի ստեղծագործական ոյժերը:

Այդպէս էլ եղաւ մեզնում: Եւ անա ի՞նչու 80-ական թւականները նշանաւոր եղան իրանց կատարեալ ամլութեամբ:

1881 թ. մայիսի 26-ին Կովկասի փոխարքայ Միշայերի խախլ Նիկալակիչը բարձրաստիճան անձանց ներկայութեամբ կարգաց իր հրաժարականը, ընդհանուր ցաւ

պատճառելով ունկնդիրներին: Հետևեալ օրը Թիֆլիզը ներկայացնում էր մի տխուր տեսարան: Ժամը 10-ին զանգակների ձայները և թնդանօթների որոտումները յայտարարում էին, որ Նորին բարձրութիւնը մեկնում է Թիֆլիզից, նա, որ ընդհանուրի սիրելին էր: Փոխարքայի հեռանալը զգալի էր մանաւանդ հայերի համար, որովհետև նրա օրով էր ծագելի հայերի մտաւոր անպաստանը: Հետևեալ 1882 թ. ժամանեց Թիֆլիզ Կովկասի կառավարիչ իշխան Գոնդուկով-Կարսաւիզովը: Նոյն այդ տարւայ օգոստոսի 20 մինչև սեպտ. 12 տեղի էին ունենում ուսուցչական ժողովներ, որոնց նպատակն էր հայոց ծխական դպրոցների բարեկարգութիւնը: Ինչ ճառախօսութիւններ, ինչ ոգեւորութիւն, ինչ հրաւերներ և ճաշկերոյթներ Թիֆլիսի հասարակութեան կողմից:

Բայց աւանդ, սա առաջին և վերջին ժողովն էր, այլ ևս չը կրկնւեց: Ժամանակը փոխւել էր: Այնուհետև հայի բազմի անիւր շուռ եկաւ, և տեղի ունեցան մի շարք անակնկալ բարոյական հարւածներ: 1882 թ. դեկտ. 6-ին վախճանւեց Գէորգ Գ հայոց կաթողիկոսը: Հայերի գլուխը խառն էր նոր կաթողիկոսի ընտրութեամբ: Առաջին թեկնածուն Կ. Պօլսի Ներսէս պատրիարքն էր, որ յամառ կերպով հրաժարւում էր, պատճառ բերելով իր հիւանդութիւնը—շաքարախտը, և վերջը մեռաւ: Ահա մի այսպիսի ժամանակ, երբ Հայրապետական Աթոռը թափուր էր մնացել, հրաման է գալիս փակել հայոց ծխական դպրոցները: Դպրոցների թիւը հասնում էր 700-ի, ուսուցիչներ 900, մի տասնեակ հազար աշակերտներ: Դպրոցը գլխաւոր սիւնը և յենարանն էր հայի կրթութեան: Դպրոցը հայի համար երկրորդ եկեղեցու նշանակութիւն ունէր, ինչպէս ասել է ու-

սաց շրջանային տեսուչը: Հասկանալի է, թէ որ աստիճանի սարսափելի հարւած էր դա հայերի համար: Մի ուրիշ անախորժութիւն կրեց ժողովուրդը, երբ տեսաւ, որ ազգից ընտրւած թեկնածուներից հաստատուել է երկրորդը, Մակար արքեպիսկոպոսը: Չնայած, որ նոր կաթողիկոսը, ազատասէրների սրտովը չէր, բայց նա արդարացրեց ժողովրդի յոյսերը: Մի տարուց յետոյ 1886 թ. սեպտեմբերին վերաբացւեցին փակւած դպրոցները, բայց որոշ սահմանափակումներով: 1886 թ. հայ ազգը տեսաւ երկու մեծ կորուստ: Նշանաւոր վիպասանները՝ Բաֆֆին և Ծերենցը վախճանւեցին՝ սուգի մէջ ձգելով համայն ազգը: Անմխիթար զրութեան մէջ էին և մամուլը, և գրականութիւնը և թատրոնը:

ՄԱՄՈՒՆ

Մի տարտամ զրութիւն էր ներկայացնում լրագրութիւնը: Լրագրի ծնունդը և մահը արագ յաջորդում էին միմեանց: 1882 թ. դազարեցին «Փարոս «Հայաստանի» Մօսկւայում և «Առողջապահական թերթ» Երևանում: Մի քանիսն էլ մի երկու տարի քաշ տալով իրանց գոյութիւնը, անհետանում էին ասուլի պէս: «Վարժարանը» սկսւելով 1882 թ., քիչ յետոյ 1884 թ. այլ ևս չկար: Նոյն տարին դազարեց Երևանի «Պսակը»: Ա. Հախումեանի «Գործը» երկու տարւայ ընթացքում աւեց ընդամենը երկու գիրք և դազարեց 1884 թ. Դա մի դժբախտ տարի էր և «Մշակի» համար: Խմբագրի ահագին ապարանքը իր գեղեցիկ պարտէզով և թատրոնով ձեռքից դուրս եկաւ, շնորհիւ ահագին պարաքերի: Այնուհետև Արժրունին ուղևորւեց արտասահման իր յոգնած ոյժերը կազու-

րելու նպատակով: Այդ տարին ներքին գործոց մի-
նիստրի հրամանով դադարեց «Արձագանքը»:

Նրա հրատարակութիւնը վերականգնեց ութ ամ-
սից յետոյ: «Մեղւի» մահը և «Մշակի» վերածնունդը
կատարեց միաժամանակ: 1887 թ. անհետացաւ նաև
«Մանկավարժանոցը», որ հրատարակում էր Խորէն
Ժ. Վ. Ստէփանէն:

Մամուլի այս անկայուն դրութիւնը այնպիսի
տպաւորութիւն էր գործում, կարծես մի վարակիչ
ախտ էր երևացել և բնաշինչ արել բոլոր լրագիրները:
Բայց համաձայն ընդհանուր շտաբաւ: Այդ տարիներում
հիմնւած մի քանի պարբերական հրատարակութիւն-
ները աւելի կենսունակ էին և աւելի երկար կեանք
ունեցան:

Սակայն ութսունական թւականները ունէին և
իրանց պայծառ կողմերը: Միաժամանակ զարգա-
ցան, եւրօպական մտքով, գեղարւեստի երկու ճիւ-
ղերը՝ նկարչութիւն և երաժշտութիւն, որ սերտ կապ-
ւած էր երգի հետ: Առաջինի ներկայացուցիչն էր
Բաշինչաղեանը, իսկ երկրորդինը՝ Կարա-Մուրզան:
Պայծառ կողմերից էր և այն, որ նոյն 80-ական թը-
ւականներին ծնունդ առաւ մեզնում մանկական
դրականութիւնը և մշակւած հեքիաթը, շնորհիւ Աղա-
յեանի: Այդ մասին աւելի մանրամասնօրէն կը խօսենք
քիչ յետոյ:

«Աղբիւր».
1883 թ. Տ. Նազարեանը հիմք դրեց «Աղբիւր»
մանկական ամսագրին, որ նորութիւն էր մեզնում և
եկաւ լրացնելու մեր գրականութեան մի պակասը-
մանկական բաժինը: «Աղբիւր» ամսագիրը, ի միջի
այլոց, ունեցաւ այն նշանակութիւնը, որ միջոց
տուեց Ղ. Աղայեանին ասպարէզ գալ իր իսկական
կոչումով: Բացի Աղայեանից, աշխատակցում էին

Բաֆֆի, Պոօշեան, Գ. Բարխուդարեան, Յ. Յովհան-
նիսեան և այլն: «Արձագանքը», որ վերսկսւեց 1885 թ.
նոյնպէս երկար կեանք ունեցաւ և դադարեց 1898 թ.
սկզբում ոչ իր բնական մահով: Իր գոյութեան ըն-
թացքում երեք անգամ փոփոխութեան ենթարկւեց:
Սկզբում սոսկ շաբաթաթերթ, յետոյ մի տարի պատ-
կերազարդ, այնուհետև դարձաւ—ամենօրեայ և հա-
սարակական օրգան: Արձագանքին աշխատակցում էին
շատ գրողներ՝ Բաֆֆի, Երիցեան, Բալասանեան,
Միւլիւկ (Պատկանեան) Գ. Բարխուդարեան, Չմշկեան,
Կ. Կոստանեան և այլն:

Այստեղ առաջին անգամ ասպարէզ եկան Շիր-
վանզադէն իր անդրանիկ վէպերով, նոյնպէս և Փա-
փաղեան, Մուրացան և Նար-Դոսը:

1883 թ. հիմնւեց «Նոր Դարը» Ս. Սպանդա-«Նոր-Դար»
րեանի խմբագրութեամբ: Պատկանում էր պահպա-
նողական կուսակցութեան, կազմելով հակադիր բա-
նակ «Մշակի» դէմ: «Նոր Դարը» այն նշանակու-
թիւնն ունեցաւ, որ համախմբեց իր շուրջը այն
դրողներին, որոնք իրանց հայեացքներով հակառակ
լինելով ազատամիտ գաղափարներին, տեղ չունէին
դրելու: «Նոր Դարի» հանդէս գալով ասպարէզ եկան
աշխատակիցներ, որոնք կազմում էին լրագրի սիւ-
ները: Իրանք են Մուրացան և Նար-Դոս: Երկու կու-
սակցութիւնների մէջ մի առանձին բանակ էր կազ-
մում Աբ. Յովհաննիսեանը:

«Նոր Դարի» և «Արձագանքի» մէջ այն տար-
բերութիւնը կար, որ երկրորդի խումբը կազմւած էր
մեծ մասամբ բարձր կրթութիւն ստացած անձերից,
իսկ Նոր Դարի աշխատակիցները միջնակարգ կրթու-
թեան տէր անձերից:

Սպանդարեանը յոխորտանքով ասում է, որ իր

«Արձա-
գանք».

շուրջը տիրում էր «մեռելային լուսթիւն», և ինքը եկել է գարթեցնելու թմրած ոյժերը, առաջ մղելու ժողովրդի մէջ առողջ ձգտումներ:

«Նոր Դարը» աշխարհ եկաւ մեծազորով խօսքերով: Խմբագիրը սկզբից և եթ յայտարարեց, որ եկել է պաշտպանելու լեզուն, եկեղեցին, պատմական յիշատակարանները, աւանդութիւնները և այլն, և այդ մտքով իր լրագիրը համարում է «պահպանողական»: Բայց նա միևնոյն ժամանակ պէտք է արմատախիլ անէ, հարւածէ այն ամենը, ինչ որ դէմ է հասարակութեան շահերին, ինչ որ թունաւորում է ժողովրդի մտաւոր բարոյական զարգացումը: Այդ մըտքով նա «ագատամիտ» է, «արմատական» է: Խղճի, մտքի ագատութիւնը ընդունելով, հասարակութեան և եկեղեցու կենսական շահերի պաշտպանութիւնը՝ իբրև սղզբունք է ընդունում «Նոր Դարը»:

Այստեղից հեռուում է, որ «Նոր Դարը» թէ պահպանողական էր թէ ագատամիտ և թէ արմատական, բաղիկալ:

Բանակոխը վարում էին ամենակատաղի կերպով, առանց խնայելու հակառակորդի ինքնասիրութիւնը: Փոխադարձ վիրաւորանքները անպակաս էին: Արծրունին նրանց կնքում էր տիմար, ապիկար, սոգէտ, ապուշ, իզիօտ մականուններով:

«Մեղու
Հայաստանի»

«Մեղուն» աշխատում էր իր հակառակորդին ներկայացնել իբրև վնասակար գործիչ, որովհետև քարոզում էր կոսմոպոլիտութիւն, հայ եկեղեցին ազանդ էր համարում, անւանարկում էր հիմնարկութիւնները և նրանց վարիչներին:

«Արաքս»

1877 թ. Ս. Գուլամիրեանը Պետերբուրգում սկսեց հրատարակել «Արաքս» ամսագիրը: Բացի բազմաթիւ ինքնուրոյն և թարգմանական բանաստեղծա-

կան գրածքներից, այստեղ կարելի էր գտնել հարուստ տեղեկութիւններ՝ վերաբերեալ Հայաստանի վիճակին, գաւառների դրութեան, հայերի ընթացիկ կեանքի խոշոր երևոյթներին և այլն: «Արաքսը» սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ հասարակութեան կողմից, չնայած բաժինների խառնիխուռն դասաւորութեան, երկար ապրեց և մեռաւ հրատարակչի հետ միասին: Յիշատակելու արժանի է նաև Մ. Բարխուդարեանի խմբագրութեամբ հրատարակուող վեցամսեայ հանդէսը, «Հանդէս գրականական և պատմական», որ սկսեց Մօսկւայում դեռ ևս նրա ուսանողութեան տարիներում (1888—1890 թ. թ.) Երեք տարւայ ընթացքում նա տւեց 4 խոշոր հատորներ, որոնց մէջ գետեղած են Պատկանեանի, Պաշտեանի, Աղայեանի Շահազիզեանի, Նալբանդեանի, Յովհաննէսեանի, Ծասուրեանի, Մանուէլեանի բանաստեղծութիւնները. նոյնպէս Նազարեանի, Նալբանդեանի անտիպ գրութիւնները և նամակները:

Գրականութեան մէջ ևս չէր նկատում կենդանութիւն: Բանաստեղծութիւնը նշանաւոր գործեր չարտադրեց, բացի Պատկանեանի «Ազատ երգերից»:

80-ական թւականներին թատերագիրներ այլ թատրոն և չկային, բացի Մունդուկեանից որ ոչինչ նոր բան չարտադրեց: Համեմատաբար աւելի բեղմնաւոր էր Բաֆֆին, որ աւելց «Մամէլը», «Պարոյր Հայկազն» և այլն: Անշուշտ նա աւելի մեծ արդիւնք ցոյց կտար, եթէ մահը չխանդարէր (1888):

Խղճալի դրութեան մէջ էր և քննադատութիւնը:

Իսկ նոր սերունդը դեռ պատրաստ չէր: Գրական ասպարէզին նա տիրացաւ միայն 90—թւականներին: Նոր և սպազայ խոստացող երիտասարդ գր-

Գրակա-
նութիւն և
քննադա-
տութիւն.

րողներ հանդէս եկան: Շիրվանզադէն հրատարակում է «Գործակատարի յիշատակարանը» և իր առաջին վէպիկները՝ «Օրիորդ Լիզա», «Հրդեհ նաւթահանքում»: «Մեզուն» համակրութեամբ է խօսում «Նորերից մէկը» պատմւածքի մասին, հեղինակի մէջ տեսնելով գրելու ձիրք:

Մուրացանի «Բողոքականի ընտանիքը» տենդենցիօզ վէպը մեծ ազդուկ է առաջացնում, գրգռելով ազատամիտների գայրոյթը:

Համարեա միևնոյն ժամանակ սկսում են յայտնւել մի քանի վիպագիրներ, որոնք հետևեալ դարերը շանում անուն հանեցին: Այգալիսի սկսնակներ էին Փափազեան և Նար-Իոս:

Շատ նշաններից երևում էր, որ բանաստեղծութեան համար էլ շուտով պիտի բացւի մի նոր շրջան: «Աղբիւրի», «Արաքսի», Բարխուդարեանի «Հանդէսի» մէջ արդէն երևում էին նոր բանաստեղծներ, որոնք մինչ այդ անյայտ էին:

Բանաստեղծներից ամենից առաջ ասպարէզ եկաւ Յ. Յովհաննէսեան, որ դեռ ևս Մօսկւայի պատմա-լեզուագիտական Փակուլտետի ուսանող էր, և նրա առաջին փորձերը հրատարակեցին 1887 թ. ուսանողների գրական ընկերութեան նախաձեռնութեամբ և ծախսով:

Նոյն այս տարիներում սկսում է հետաքրքրութիւն դէպի ժողովրդական բանահիւսութիւնը: Նաւասարդեանը մէկը միւսի ետևից լոյս էր ընծայում «Հայ ժողովրդական հէքիաթների» ժողովածուներ: Քամալեանը սկսում է մշակել այդ հէքիաթները: Մ. Արեղեանը հրատարակում է «Դաւիթ—Մհերի» վարեանտը և տալիս է նրա գնահատութիւնը:

Այս գրական շրջանի մասին խօսք կլինի իր

տեղում: Այժմ հարկաւոր է խօսել և այն ժամանակւայ գեղարւեստի և թատրոնի մասին:

ԹԱՏՐՈՆ

Խիճալի դրութեան մէջ էր նամանականդ թատրոնական գործը: 1882 թ. աշնան Թիֆլիսում այլ ևս ոչ մի պօլսեցի դերասան չկար: Ասպարէզը մնաց տեղական ոյժերին: Կազմւեց մի նոր խումբ Չմշկեանի գեղավարութեամբ հետևեալ անձերից. Շամիրամ Փաշայեան-Տէր Գրիգորեան, օր. Վարդուհի, օր. Հոփսիմէ, օր. Անուշ: 1882/83 սէզօնի ընթացքում խումբը աւելց Արծրունու թատրոնում մի շարք ներկայացումներ՝ Ակամայ բժիշկ, Պեպօի տիճուրը, Գանդած օջախ, Նկարիչներ, Ընտանեկան փոթորիկ, Պատիւ և փող (գրամա Չմշկեանի), Աշնանային երեկոյ, Շէյլօկ, Գիշերւայ սաբըը խէր է, Աղքատութիւնը արատ չէ (Ասարօվսկու), Միրոյ փոխարէն սէր, Վայ իմ կորած 50 ոսկի, Արշակ Բ, Շուշանիկ, Թուղթ խաղացողի կեանքը, Փարիզի աղքատներ, Աւագակներ, Արշակ Բ., էլի մէկ գոհ, Տարտիւֆ և այլն: Խմբի կազմը շարունակ ենթարկւում էր փոփոխութիւնների՝ կամ նոր անդամներ էին աւելանում կամ հեռանում էին և անկախ ներկայացումներ տալիս:

1883 թ. Չմշկեանի խմբին աւելացաւ պօլսեցի դերասան Թուրեանը, որի կօմիկական տաղանդը գնահատութեան արժանացաւ: Նա իր հետ բերած ըէպետուարից մի քանիսը բեմ հանեց (Դօն-Գրիգօրիօ, Խենթերու բժիշկը, Աստղագէտ):

1884 թ. Չմշկեանի խմբին միացան Սաֆրագեան և տ. Ալմա, նրա ամուսինը: Չնայած այսպիսի լաւ կազմի, որի մէջ աւելացան նոր ոյժեր,

Թատրոնը այնուամենայնիւ չվերահանգնեց: Ամենքը դժգոհ էին՝ թէ իրանք դերասանները և թէ հասարակութիւնը: «Մեղուն» գանգատուում էր, թէ անա երկու տարի է Թիֆլիսը գուրկ է կանոնաւոր ներկայացումներէց: «Արձագանքը» յարձակուում էր Չմըշկեանի խմբի վրա: Չմշկեանը իր պատասխանի մէջ խոստովանում է, որ, յիրաւի, Թատրոնը հոգևարքի մէջ է:

Ս. Արծրունին 1885 թ. «Մեղի» մէջ ողբում է Թատրոնի ներկայ վիճակը, որովհետև հասարակութիւնը մնացել է շւարած, դերասանները աղքատութեան մասնաւած, տաղանդները կորչում են, գրողների ձեռքից դրիչը վայր է ընկել, կեանքի մէջ տաղտկալի դատարկութիւն է ա՛հրում: Աննախանձելի էր խմբի և առհասարակ դերասանների դրութիւնը: Ներկայացումից այնքան եկամուտ չէր լինում, որ իւրաքանչիւր անգամ իր օրւայ պարէնը հայթայթէր:

Ուստի ամեն մէկը աշխատում էր իր գլխի ճարը տեսնել, ներկայացումներ տալ:

Նոր դերասանները
 Նոր դերասաններ՝ Վրոյր, Պարոն-Սարգսեան, Արտաշէս, Սարգսեան ամուսիններ և այլն: Բայց Թատրոնը, իհարկէ, նրանց չէր տալիս և օրւայ հացը:

Արծրունու Թատրոնը թանգ լինելով՝ անմաաչելի էր: Այնտեղ ներկայացումներ տալիս էր միայն Չմըշկեանը իր խմբով:

Ամառը ներկայացումները տեղի էին ունենում այգիներում: Վրոյրը ներկայացումներ տալիս էր Եւրօպա այգում, Աղայեանը «Սէմէյնի» այգում: Ներկայացման համար ծառայում էր և Ամատունու տունը (Արհեստաւորաց ժողովարան):

Յաջող ներկայացումներ ունենալու համար դե-

րասանները դիմում էին զանազան միջոցների: Աշխատում էին բազմակողմանի դարձնել, մացներով ծրրագրի մէջ երգ, նւագ, կենդանի պատկերներ: Ութսունական թւականները նշանաւոր էին նրանով, որ գրեթէ միաժամանակ ասպարէզ են գալիս Գ. Բաշինջաղեան և Կարա-Մուրզա. առաջինը նկարչութեան ներկայացուցիչ, երկրորդը ժողովրդական երգի և երաժշտութեան: Եւ դա այդ ամուսինների շրջանի միութեարական երևոյթներից մէկն էր:

Դերասանների առաջ, սակայն, կար և մի ուրիշ ելք:

Քանի որ Թիֆլիսը անտարբեր էր դէպի դերասանները, մնում էր բախտ որոնել գաւառներում: Սարգսեանը ներկայացում է տալիս Եկատերինապոլում, տիկին Փաշայեան Տէր-Գրիգորեանը Բագում, ուր անյաջողութեան հանդիպելով՝ ուղևորում է Ախալցխա: Վրոյր և Զաբէլ գնում են Ալէքսանդրապոլ: Մանաւանդ գրաւիչ էր Բագուն:

Ահա դէպի այդ հարուստ քաղաքը սկսեցին արշաւանք գործել հայ դերասանները: Նախ Չմշկեանը, յետոյ Տէր-Դաւթեան, Սաֆրագեան ամուսինները և Աղայեանը: Վերջինիս ներկայացումը շատ անյաջող անցաւ: Ներկայացրեց «Սէր և նախապաշարմունք» և «Կարմիր բրիւկ»: Թատրոնում ընդամենը 10—15 հանդիսական է եղել: Ծախսը ծակելու համար դիմել են ժողովարարութեան, որ պատիւ չէ բերում դերասանին, թէև միւս կողմից՝ հացի խնդիրը զօրեղ է և առաջադրում է քաղցած դերասանների առաջ իր անողորբելի պահանջը: Հասարակութեան անտարբերութիւնն էլ պակաս դեր չէր կատարում դերասանների խեղճութեան մէջ:

Միակ երջանիկը հուշակաւոր Ադամեանն էր, որ

ներկայացումներ էր տալիս նախ՝ գաւառում (Շուշի, Ալեքսանդրապոլ, Բագում, և ապա Մոսկւայում, Օդեսայում, Պետերբուրգում: Ամեն տեղ մեծ յաջողութիւն էր ունենում, քաղում էր գափնիներ, և նրա փառքը օրէցօր մեծանում էր:

Թիֆլիսում թատրոնը կենդանութիւն էր ստանում միայն այն ժամանակ, երբ Ադամեանը ներկայացնում էր իր ընկերատուարը՝ Համլետ, Կոռոպո, Մասկարադ, Օթէլլօ, Լիր արքայ, Ուրիէլ Ակօստա, «Քին»: Չպէտք է կարծել, որ թատրոնը բարձիթողի էր արած: Թատրոնի բարգաւաճման նախանձախնդիր անձինք փորձեր էին անում և միջոցներ առաջարկում ոտի կանգնեցնելու Մելպոմենէի ընկած տաճարը: Հէնց առաջինը իրանք գերասանները: Նրանք աշխատում էին ներկայացումը դարձնել աւելի հետաքրքրական և բազմակողմանի: Այժմ գերասանները աշխատում են վերականգնել 60-ական թւականների վարքազրական և պատմական ընկերատուարը: Երևում էին նաև ինքնուրոյն պիէսներ: Երևում էին բազմաթիւ թարգմանական պիէսներ: Դերասանները, բացի այդ, աշխատում էին միանալ և մի ուժեղ խումբ կազմել: 1885 թ. Սաֆրազեանը և Տէր-Դաւթեանը ի դիմաց նորակազմ խմբի դիմում են ցրւած գերասաններին և խնդրում միանալ: Խմբի մէջ պիտի լինէր և Ադամեանը:

Այնուհետև նորակազմ խումբը տալիս է մի շարք ներկայացումներ:

Թատրոնի վերանորոգման փորձեր անում էին և առանձին անհատներ: 1884 թ. «Արձագանքի» մէջ կարգում ենք, որ սեպտ. 2-ին տեղի է ունեցել Հայոց Դրամատիկական ակումբի նախապատրաստական ժողովը, որ ընտրել էր մասնաժողով թատրոնական գործը

կազմակերպելու համար: Նախագահ ընտրւած է Աբ. Յովհաննիսեան, անդամներ՝ գէներալ Տէր-Ասատրեան, Վ. Մուխամբեան, Կ. Ամիրադեան, Գուրգէնբէգեան: Ներկայացումների կառավարիչ ընտրւում են՝ իշխան Ամատունի, գանձապահ Գ. Սոււզուկեան, գրադարանապետ Քիչմիշեան:

Բագուն ևս, Թիֆլիսի օրինակին հետևելով, մտածում է թատրոնական ակումբ հիմնել, որի օգտին սկսում են ներկայացումներ տալ: Նոյնը տեղի է ունենում և Թիֆլիսում:

Բայց իզուր: Այդ միտումները իրանց նպատակին չը հասան. թատրոնը մնաց իր նախկին դրութեան մէջ: Միայն 1885]1886 թ. սեպտեմբ. ընկ սկսւում է Դրամատիկական ակումբի գործունէութիւնը: Նորակազմ խմբի համար հրաւիրւում են Պօլսից գերասան-գերասանուհիներ: Բայց որովհետև նրանք մեծ ոռճիկներ էին պահանջում, ուստի համաձայնութիւն չկայացաւ: Խումբը կազմւում է տեղական ոյժերից մասնակցութեամբ Ադամեանի և մի պօլսեցի գերասանուհու:

Ղեկավարները հազիւ մի տարի կարողացան պահպանել խումբը, և գործը վերջացրին 3000 ռ. դեֆիցիտով: Եւ այսպէս, հայ ներկայացումները Թիֆլիսում մի առ ժամանակ կենդանութիւն են ստանում: 80-ական թւականների ընկերատուարը տարբերւում էր նախորդ շրջանից: Ճրանսիական մէլօդրաման համարեա բոլորովին բացակայում է: Միայն երբեմն երևում են բեմի վրա Մի կնոջ տանջանքը, Կատարին Հօուարդ, Փարիզի աղքատներ:

Այժմ սկսում են տիրապետել պատմական ողբերգութիւնները, վարքազրական կոմեդիաները և

Բեպերատուարը

վօղևիլները: Թարգմանական ընկերտուարը նոյնպէս մեծ տեղ էր բռնում:

Ինքնուրոյն պիեսներէից, որոնք յաճախ ներկայացնում էին և մեծ հաճոյք պատճառում հանդիսականներին, կաբելի է յիշել հետևեալները՝ Մադաթեանի «Կոթ-Կոթ»-ը, որ ամենայաջողն է և մնայուն իր զանազան տիպերով, Սարգարեանի «Օրթաճալի քէֆը» և է. Տէր-Գրիգորեանի «Սէչօի թուզը»: Ինքնուրոյն պիեսներէից պէտք է յիշել Պարոն-Բէգեանի երկու գրածքները՝ «Քամու բերածը քամին կը տանի» և «Օյինբազ»: Առաջինի ներկայացման ետ ներկայեմ եղել և անբաւական մնացի: Գլխաւոր պակասութիւններէից մէկն այն էր, որ կեղտոտ ճանապարհով հարստացած վաճառականը պատժուում է ոչ թէ բնական ճանապարհով, այլ հեղինակի կամքով. հրդեհը այրում է նրա բոլոր կայքերը, և այսպիսով ապացուցուում է պիեսի զաղափարը՝ «քամու բերածը քամին կտանի»: «Օյինբազը» գրած է «Պէպօ»-ի հետևողութեամբ և վերին աստիճանի թոյլ է:

ԳԵՂԱՐԻԵՍ

Նկարչութիւն, երաժշտութիւն, ժողովրդական երգ

Հայ նկարչութեան անցեալը

Հայաստանում նկարչութիւնը իր ծագումն առնում է ամենահին դարերէից: Հովիւրը, որ իր սրնգի վրա մի խաչ կամ աստղ է փորագրում, այդ ժամանակից սկսում է զեղարւեստը:

Միջնադարեան նկարչական արւեստը կրում էր գուտ կրօնական բնոյթ: Նիւթերը վերցնում էին Քրիստոսի կեանքից և հրաշագործութիւններից, կամ այս կամ այն սուրբի կեանքից: Միջնադարեան նկարչութեան գլուխ—գործոցը կազմում է մանրա-

նկարը, որով հայոց ազգը կարող է պարծենալ օտարի առաջ: Գեղեցիկ ծաղկանկարները, նրանց ճոխ, նուրբ գոյները, նրանց մէջ թագնւած սիմաօլիզմը—այս բոլորը սքանչելի է: Այդ ծաղկանկարները ցրած են բազմաթիւ աւետարանների և այլ կրօնական մատեանների մէջ: Ծաղկանկարներ ժողովելու գործը ստանձնել է Գարեգին վարդապետը, որ քրքրելով բազմաթիւ ձեռագիրներ զանազան գրադարաններում, այժմ իր ձեռքի տակ ունի մի պատկառելի թիւ մանրանկարների: Հայր սուրբը դրանց ընդօրինակութիւնը յանձնել է մի տաղանդաւոր մանրանկարչի, որ կատարում է իր գործը ամենայն վարպետութեամբ, հարազատութեամբ պահպանելով մանրանկարի ամենանուրբ մանրամասնութիւնը և գոյները: Գարեգին վարդապետը մտադիր է այդ է ծաղկագրերը հրատարակել, որի համար իր ձեռքի տակ ունի հինգ հազար ը:

Այդ գումարը նրա տրամադրութեան տակ դրել է ամենայն յարգանքի արժանի տիկին Աղամեանը:

Նկարներ պատահում են եկեղեցիներում: Ներքին Ազուլիսի մի եկեղեցու պատի վրա նկարւած էին զանազան տեսարաններ հին ուխտից: Մի կողմում չարի և բարւոյ ծառը իր պտուղներով. ծառի տակ մերկ կանգնած են Աղամ և Եւա: Օձը գլուխը մօտեցնում է Եւային: Միւս պատի վրա Գարբիէլ հրեշտակապետը փչում է անագին փողը, և մեռելները յարութիւն են առնում: Նոյն պատի վրա կըշուում են հոգիները: Ամենից սարսափելին դժոխքն է իր զեհենով: Դա սատանայի անագին բերանն է, որից դուրս են գալիս բոցեր և սատանաները մեղաւորներին պցում են կրակը: Տէր-Յակոբ քահանան, որ իր ժամանակի կրթւած մարդկանցից էր և ժողովրդից յարգւած, ջնջել տւեց դժոխքը, որ սարսափ էր ազդում

ժողովրդի վրա, մանաւանդ մանուկների, որոնց գլուխը ծնողները լցնում էին դժոխային չարչարանքների նըկարագրութեամբ:

Նկարչու-թեան գար-գացումը
Նկարչութիւնը սկսում է զարգանալ XIX-րդ դ. երկրորդ կիսում:

Առաջին հայ նկարիչը, ակադեմիա աւարտած և բարձրագոյն կրթութեամբ Ստեփաննոս Ներսիսեանն է: Նրա քանքարի մասին պատմում են Ստ. Նազարեան, Պոօշեան և Երիցեան: Չնայած իր տաղանդին, նա արտադրեց շատ սակաւ և մեռաւ աղքատութեան մէջ հիւանդանոցում, ծանօթ լինելով մի փոքրիկ շրջանում, չգնահատւած մեծամասնութիւնից և ներկայ սերնդի համար միանգամայն անծանօթ: Այնքան մոռացւած էր, որ Պոօշեանը հարկ համարեց յայտարարել «Տարագի» մէջ Ներսիսեանի մասին: Նա, յիշելով առաջին հայ նկարչի ձիրքը և մոռացւած լինելը, հրաւիրում էր ամենքին տապանաքար դնել նրա դամբարանի վրա և յարգել նրա յիշատակը:

Ներսիսեանը ծնւել է Տաճկահայաստանում: Սկզբնական ուսումն ստացել է Էջմիածնի ժառանգաւորաց դպրոցում, մի քանի բարերար անձանց հաշուով գնում է Պետերբուրգ և մտնում գեղարւեստական ձեմարանը. աւարտում և վերադառնում է հայրենիք նկարչի վկայականով: Շուտով նրան հրաւիրում են Շուշուայ դպրոցը: Այնուհետև նա վերադառնում է Թիֆլիս և անձնատուր լինում իր սիրած արւեստին:

Մինչև կեսնքի վերջը նա մնաց ամուրի: Մեռաւ 1884 թ. Միքայէլեան հիւանդանոցում: Նրա թաղման ծախսերը հոգացին մի քանի անձինք: Իր շրջանում նա մի յարգւած անձնաւորութիւն էր: Գ. Խատիսեանը իր դամբանական ճառում դրւատում

է նրա ընդունակութիւնը և ազնիւ հոգին: Ստ. Նազարեանը նրան անւանում է «գիտնական և հմուտ արւեստագէտ». հարց է տալիս նրան, ի՞նչ ծառայութեան մէջ է, արքունի թէ մասնաւոր, որքան են յառաջադիմում նրա ճարտարական գործերը: Յետոյ աւելացնում է «ցաւիմ», զի կոյր ազգ մեր ոչ կամի ճանաչող լինել արժանաւորութեան հայկազնեայ արանց, և զոր ընդ իս առնեն, ի հարկէ, և ընդ ձեզ առնել ոչ դանդաղեսցին»:

Մի ուրիշ տեղ նրա մասին կարդում ենք. «Նա մեռաւ իր ընդունակութիւնների և ազնիւ հոգու համար, յատուկ չքաւորութեան մէջ: Նա մեռաւ, ինչպէս կվայելէր մի բանաստեղծի՝ նիւթապաշտ և փայլ սիրող ժողովրդի մէջ»:

Նրան կարողացան հասկանալ և գնահատել շատ սակաւ մարդիկ, որոնց թւում շուշեցի հարուստ Համբարձում Հախումեանը: Վերջինիս օժանդակութեամբ նա նկարել է սքանչելի պատկերներ: Նրա վերջին աշխատութիւնները՝ Ս. Սահակ և ս. Մեսրոպ, որոնց պատճէնները տարածւել են ամեն տեղ, գնել է գանձակեցի Ն. Տէր-Ներսիսեանը: Բայց այդ տեսակ օգնութիւնը մասնաւոր էր և պատահական: Նկարիչ Ներսիսեանի սիրած ճիւղն էր պատմական նկարչութիւնը:

Նա մտադիր էր վերաստեղծել մեր պատմական անցեալին իր արժանաւոր ներկայացուցիչներով, տալ մի շարք նշանաւոր անձանց կենդանագրեր՝ Գր. Լուսաւորիչ, Վռամշապուհ, Սահակ, Մեսրոպ և այլն: Եթէ յաջողէր նրան իրագործել իր ծրագիրը, մենք այժմ կունենայինք մեր նշանաւոր նախնեաց խնկելի դէմքերի մի ամբողջ պատկերահանդէս: Այն ինչ՝ նա թողել է միայն սահմանափակ թւով պատկերներ՝ Սա-

հակ և Մեսրոպ և «Ներսէս V», որ կախւած է Ներս-
դպրոցի խոհրդարանում: Ստեփաննոս Ներսիսեանի
կորուստը խիստ զգալի է մանաւանդ այն պատճա-
ռով, որ նա մեր պատմական նկարչութեան միակ
ներկայացուցիչն էր՝ և է մինչև այժմ: Այս անբախտ
նկարիչը ժամանակից առաջ էր ընկել, Աբովեանի
նման, և երկուսն էլ նման են այն տարափոխիկ թըռ-
չուններին, որոնք ընկերներից առաջ են հեռանում
և գալիս են մի երկիր, ուր ձմեռը դեռ ևս իր կա-
տարեալ իշխանութեան մէջ է, և միայն մօտալուտ
գարնան նշաններ են երևում:

Բաշինջա-
զեան

Նոյն այն միջոցին, երբ մեռան մէկը միւսի
ետևից մեր վետերանները, մեր գեղարւեստի աշ-
խարհում սկսում են փչել նոր հովեր: Գ. Բա-
շինջազեանը հասարակութեան առաջ դնում է
Կովկասի բնութեան գեղեցիկ տեսարանները, իսկ
Կարա-Մուրզան բեմից թնդեցնում է իր համերգը և
առաջին անգամ զգալ է տալիս քառաձայն երգեցո-
ղութեան բոլոր հրապոյրը և ժողովրդական երգի բո-
լոր քաղցրութիւնը:

Գործի սկիզբը դրեց և այլ ևս կանգ չառաւ:
Գնալով աճեց, ընդարձակեց իր ծաւալը, և այժմ մենք
կարող ենք պարծենալ մի քանի տասնեակ շնորհալի,
մինչև անգամ տաղանդաւոր նկարիչների և երաժիշտ-
ների անուններով:

Նկարչա-
կան ցու-
ցահանդէս

1883 թ. Բաշինջազեանը բաց է անում իր առա-
ջին ցուցահանդէսը, ուր ցուցադրւած էին հայի սրտին
այնքան մօտ Կովկասեան բնութեան սքանչելի տե-
սարանները՝ Մասիս, Սեանայ լիճ, Արարատեան
դաշտը և Վրաստանի նշանաւոր Ալազանը: Մամուլը
գովասանքով խօսեց ցուցահանդէսի մասին: Հասարա-
կութեան մէջ շարժեց մեծ հետաքրքրութիւն, և յա-

ճախորդների թիւը օր աւուր աւելանում էր: Իսկ
երիզասարդներից մի քանիսը այնքան ոգևորւում էին,
որ բանաստեղծութիւններ էին նւիրում նկարչին:

Առաջին յաջողութիւնը քաջալերեց նկարչին, և նա
եռանդով սկսեց շարունակել իր գործը: Արդէն 1883 թ.
նա ցուցադրեց Թիֆլիսում 30 նկար և նոյն տարի
Բազում 40: Իրանից յետոյ համարեա ամեն տարի
ցուցահանդէսներ էր սարքում մեծ մասամբ Թիֆլի-
սում, յետոյ Բազում, Հիւսիսային Կովկասում՝ Ռօս-
տովում, Նօսօչերկասկում և Բաթումում: Բաշինջազ-
եանը ընդհանրապէս վայելել է համակրութիւն մա-
մուլի և հասարակութեան կողմից, չը նայած երբեմն
երեւացող թեր ու դէմ կարծիքների: Կովկասեան ցու-
ցահանդէսներում նա ունեցել է իր պատւաւոր տեղը
և գրաւել է նաև օտար լրագիրների ուշադրութիւնը:
Բաշինջազեանը գնահատւած է նաև Կովկասից դուրս:
1890 թ. Պետերբուրգում բացւած մի նկարահանդէ-
սում դրւած էին նրա երեք պատկերները («Լուսնեակ
գիշեր Թիֆլիսում», «Իերեա գետը», «Գիշերը», «Լե-
րան գագաթներ») պատկերները մեծ հաւանութիւն
գտան ընդհանրապէս կողմից և երեքն էլ գնւեցին:

Ահա ի՞նչ է գրում մի ընդհանրապէս Բաշինջազ-
եանի պատկերների մասին: «Մեզ վաղուց չէր յաջող-
ւել տեսնել հարաւային սև, բայց տաք գիշերուայ ու
բարձր ամպի վրա ոսկեշող լուսնի փայլի այսպիսի
բանաստեղծական և ճիշտ արտայայտութիւնը, որպէս
այս նոր սկսող երկրանկարչի վրձինն է պատկերա-
ցնում: Այս թաւշեայ խաւարի շացնող գեղեցիկութիւնը,
գոհարեղէն աստղերից և լուսնի ոսկեգոյն թոռոցքնե-
րից շողշողող գետի օձապտոյտներում, այնպէս է
արտայայտւած, որ մենք չենք տեսել մինչև անգամ
հմուտ նկարիչների գործերում:»

1900 թ. ԲաշինՆաղեանը իր արհեստանոցը տեղափոխուած է Պարիզ, ուր նա արտադրեց մի քանի նոր պատկերներ, որոնք համաշխարհային ցուցահանդէսում տեղ գտան և մի քանի լրագիրներէ ուշագրութեան արժանացան:

Նկարներէ «Արարատը» ԲաշինՆաղեանը նւիրեց պարսից շահին, որի համար ստացաւ Առիւծի ասպետի շքանշան: Մի քանի տարի առաջ նա ստացել էր ոսկի մեդալ կովկասեան ցուցահանդէսում:

ԲաշինՆաղեանը գիտէ բնութեան գեղեցիկ տեսարանները վերաստեղծել: Նա հմուտ վարպետ է ամեն անգամ, երբ իր վրձինով կենդանազրում է կտաւի վրա պարզկայ կամ ամպշող, խաղաղ գիշեր ձորի մէջ կամ գետի ու լճի վրա: Հիանալի է ջրի փայլուն ծփանքը լուսնի շողերի տակ («Ալագան», «Դերետ» «Սեան») Ոչ պակաս վարպետութեամբ նա գիտէ ներկայացնել լեռների վեհութիւնը աննման գեղեցկութեան հետ միացած («Մասիսը արևածագին») և ծառաստանը իր խաղաղ գրութեան մէջ («Անտառը աշնան»):

ԲաշինՆաղեանը սիրում է ընտրել բնութեան մէջ այն վայրկեանները, որոնք համապատասխանում են նրա խաղաղ տրամադրութեան: Նա սիրում է լուսնկայ գիշեր, խորհրդաւոր անդորրութիւն, լեռները արևածագին, արտը անձրևից յետոյ: Նա հմուտ վարպետութեամբ նկարում է և՛ լեռ, և՛ գետ և՛ լիճ:

ԲաշինՆաղեանի ծառայութիւնը հայկական գեղարւեստին մեծ է: Նա կենդանադրեց մեր մայրենի բնութիւնը: Բացի այդ, նրա օրինակը խրախուսիչ նշանակութիւն ունեցաւ շատերի համար, և այժմ մենք կարող ենք թւել մի քանի տասնեակ նկարիչների անուններ:

Մեզ համար ամենից սիրելին է ԲաշինՆաղեանը, որովհետև տալիս է մեր մայրենի բնութեան տեսարանները: Կան և ուրիշ տաղանդաւոր նկարիչներ, ինչպէս Մանտեսեան, Մախոխեան, Էդգար Շահէն և այլն: Բայց նրանք նկարում են օտար երկրի տեսարաններ, և նրանք աւելի արժէք ունին օտարների համար:

ԲաշինՆաղեանը նոյն նկարիչն է և իր «Նկարչի յիշողութիւններ» խորագրով գրքոյի մէջ:

ԲաշինՆաղեանի հետ միաժամանակ առաջ եկաւ Կարա-Մուրզան, գեղարւեստի նոր առաքելը:

Բոլոր հոգով նւիրած իր սիրած արւեստին, որի մոլեռանդ երկրպագուն էր, օժտւած անխորտակելի կամքով և զարմանալի տոկունութեամբ, պատանու պէս ոգևորւած ապագայի հեռանկարով, անվհատ, անխոնջ 15 տարւայ ընթացքում ծառայեց իր սուրբ գործին և իրագործեց իր ծրագիրների գէթ մի մասը:

Ունենալով կազմակերպողի տաղանդ, նա փշրում էր տիրապետող նախապաշարմունքը և հայ օրիորդին նեղլիկ խցից հանում էր լոյս աշխարհ, բեմի վրայից երգել էր տալիս հասարակութեան առաջ:

Քրիստափոր Կարա-Մուրզան զրիմցի հայ կաթուղի էր: Սակայն դաւանական խտրութիւն չը կար նրա համար: Հայ լուսաւորչական, հայ կաթուղի նրա համար միևնոյն հայերն են: Երաժշտութեան և երգի սէրը նրա մէջ զարգանում է դեռ ևս մանկական հասակում: Այդ սիրոյ սաղմը զարգացաւ մօր և մի հայ երաժշտի ազդեցութեամբ: Մի որոշ նշանակութիւն ունեցել է և ժամասածութիւնը: Սովորելով Ղարա-Բագարի դպրոցում, միևնոյն ժամանակ սովորում էր և երաժշտութիւն: Տասը տարեկան նա ձայնագրում էր և նւագում դաշնամուրի վրա:

Հօր նպատակն էր որդուն նւիրել հողեր կոչման: Երբ այդ չը յաջողեց, մտցրեց իր վաճառականական գործի մէջ, բայց գրասենակում հաշիւներ գրելու տեղ, նօտաներ էր գրում: Հայրը վերջապէս ձեռք քաշեց որդուց:

80-ական թւականների սկզբում նա արդէն Թիֆլիսում էր և զբաղւած էր խմբի պատրաստութեամբ:

1887 թ. նա տւեց իր առաջին համերգը: Խումբը բաղկացած էր 15 հոգուց, ծրագիրը կազմւած էր ընտիր երգերից: Խրախուսւած առաջին յաջողութիւնից, նա տւեց երկրորդ համերգ, այս անգամ աւելի մեծ խմբով (20 հոգի): Յետոյ Բաշինջաղեանի աջակցութեամբ տալիս էր խառն երեկոյթ: Նկարիչը ցոյց էր տալիս կենդանի պատկերներ, երաժիշտը կառավարում էր երգեցիկ խումբը:

Այնուհետև Կարա-Մուրզան շարունակեց իր գործունէութիւնը՝ և աւելի մեծ խմբով: Եւ այսպէս, ազնիւ գործը սկսում է տարէցտարի աճել և տարածւել Կովկասի հայերի մէջ:

90-ական թւականների սկզբում նա էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանում երգեցողութեան և երաժիշտութեան ուսուցիչ էր: Հայոց մայր տաճարում առաջին անգամ թնդացին քառաձայն երգի քաղցը հընչիւնները, որով նա գրաւում էր ժամաւորների ահագին բազմութիւն:

1893 թ. Կարա-Մուրզան ստացաւ բախտի առաջին հարւածը: Նորընտիր կաթողիկոսը, որ ազգի Հայրիկն էր, հրաժարեցրեց նրան անժամանակ, տարւայ մէջ, և այսպիսով ստեղծւեց Կարա-Մուրզայի համար անելանելի դրութիւն: Իրա պատճառը նախ այն էր, որ նա կաթողիկ էր, թէև աւելի լաւ ազգասէր, քան թէ այն վանականներից շատերը, որոնք շրջա-

պատել էին Վեհափառին: Երկրորդ պատճառն այն էր, որ կաթողիկոսը կրօնի դէմ էր համարում քառաձայն երգեցողութիւնը, իբր թէ Աստուծ տւել է մի ձայն և մի ձայնով էլ պէտք է երգել:

Ջրկւելով պաշտօնից, Կարա-Մուրզան, որ յուսահատւել չգիտէր, անսպառ եռանդով շարունակեց իր գործունէութիւնը: Բայց անագորոյն մահը խլեց ազգից նրա արժանի գաւակին և վերջ տւեց նրա օգտակար գործունէութեան: Նա մեռաւ սրտի պայթիւնից:

Կարա-Մուրզայի կատարած դերը անգնահատելի է: Նա առաջինն է, որ ցոյց տւեց ժողովրդական երգի համն ու հոտը: Առաջինն էր, որ մտցրեց քառաձայն երգեցողութիւնը հայոց եկեղեցիներում, և այսպիսով նախկին միօրինակ, ձանձրալի երգեցողութիւնը դարձաւ դուրեկան: Բացի այդ, նա ստեղծեց շօլա, որ շարունակեցին նրա աշակերտները: Նրա ձեռքի տակ զարգացան շատ երգիչներ, որոնք քիչ թէ շատ անուն հանեցին, օր. Շահլամեան, Վարդիկեան և այլն: Կարա-Մուրզայի աշակերտներից է նաև Կոմիտասը, որ ներկայումս աչքի ընկնող կօմպօզիտոր է: Նրա աշակերտներից շատերը դարձան խմբավետներ, որոնք ուսումնարաններում աւանդում են երգեցողութիւն:

Նոյն այն տարիներում, երբ Կարա-Մուրզան թնդեցնում էր ժողովրդական երգը, մի ուրիշ տաղանդաւոր երաժշտագէտ, վաղաթառամ Եկմալեանը, երգեցողութեան ուսուցիչ էր Ներսիսեան դպրոցում: Նրա ամենատերեւի գործը ձայնագրած պատարագն է: Երբ աշակերտական խումբը ուսուցչի ղեկավարութեամբ թնդեցնում էր վանքի կամարները, հասարակութիւնը գմայլւում էր երգի ներդաշնակ, քացր հըն-

չիւններով: Բնածին տաղանդով նա աւելի բարձր էր Կարա-Մուրզայից, որ ինքն էլ խոստովանում էր, ասելով, թէ իր գլուխը խոնարհում է Եկմալեանի առաջ: Տարբերութիւնը նրանց մէջ կայանում էր նրանում, որ Կարա-Մուրզայի գործունէութեան ասպարէզը աւելի ընդարձակ էր, տոգորւած էր հասարակական գաղափարներով և քառածայն ու ժողովրդական երգը տարածեց ամբողջ Կովկասում: Եկմալեանի ասպարէզը շատ նեղ էր, դասարանից և վանքից դէնը չէր անցնում: Նա համեստ ուսուցիչ էր, բայց մեղւի պէս մեղր էր պատրաստում: Նրա պտուղները հասնում էին շատ ուշ, բայց աւելի համեղ էին:

Ա Ղ Ա Յ Ե Ա Ն

Ն Ր Ա. Կ Ե Ա. Ն Ք Ը

Աղայեանը ծնւել է 1840 թ. Սաչէն գիւղում, որ գտնւում է Թիֆլիսից դէպի հարաւ 60 վերստ հեռաւորութեան վրա: Նրա հայրը Աղանց Ստեփանն էր, մի առողջ, յաղթանդամ մարդ: Այդ յատկութիւնները ժառանգեց որդին: Սկզբնական ուսումն Աղայեանը ստանում է Շամշուղա գիւղի քահանայի մօտ: Նրա դասընկերները հասակակից աղջկերբ էին: Փոքրիկ մանուկը սիրահարւում է մի եօթնամեայ աղջկայ վրա, որի անունն էր Մայիլօ: Քահանան այդ նկատում է և սկսում յանդիմանել: Լուրը հասնում է հօր ականջին: Երբ Աղայեանը գալիս է տուն, հայրը նրա երեսին էլ չէ նայում: Տուժում է միայն մայրը, որ որդու պատճառով մի քանի անգամ ծեծւում է: Սակայն մանուկի մէջ սէրը դարձաւ մի տեսակ հոգեկան ցաւ և սկսեց մաշւել: Ախորժակը կորցնում է, որի պատճառով նւազում է սնունդը:

Երբ Աղայեանը մեծացաւ, նրա մէջ մանկական սէրը տեղի տւեց ուսման սիրոյն: Նրան յաջողեց 1863 թ. մտնել Ներսիսեան դպրոցի նախավերջին դասարանը: Իա Շամշեանի օրով էր: Վերադառնալով հայրենիք, տոգորւած ազատամիտ գաղափարներով, Աղայեանը անկարող էր հաշտել հօր հետ, որին նա նա համարում էր տղէտ, նախապաշարւած, բռնակալ: Հայրը չը կարողանալով տանել ըմբոստ որդու

յանդգնութիւնը, դուրս է անում անից: Այնուհետև Աղայեանը սկսում է վարել անկախ և թափառական կեանք: Եօթ տարուց յետոյ նա մտնում է Հ. Էնֆիաճեանցի ձուլարանը, իբրև աշակերտ: «Ձուլարանն ինձ համար դրախտի փոխարկոյն եղաւ նրա տէրը» (Էնֆիաճեան), ասում է Աղայեանը «Իմ կեանքի գլխաւոր զէպքերը» վերնագրով ինքնակենսագրութեան մէջ: Էնֆիաճեանը նրա մի քանի ստանաւորները շատ հաւանում է: Աղայեանի խելքը և ընդունակութիւնները գրաւում են նրա ուշադրութիւնը: Տեսնելով, թէ ինչ տեսակ երիտասարդի հետ գործ ունի, նա ջնջում է պայմանագրի մէջ նշանակւած Աղայեանի տարեկան ուճիկը, որ 50 ր. էր, և գրում է 600, Դա մի ապահովութիւն էր Աղայեանի համար: Բացի այդ, նրա գործը թեթևացնելու համար, Էնֆիաճեանը տալիս է նրան աշակերտներ, որոնք շարում էին Աղայեանի համար, իսկ ուճիկը տալիս էր ձուլարանի տէրը: Աշակերտներ ունենալով, Աղայեանը ժամանակ էր վաստակում ընթերցանութեամբ պարապելու: Հայրը, իմանալով որդու համբաւը, դալիս է որդու մօտ և հաշտում:

Աղայեանը իրան շատ պարտաւոր է համարում Էնֆիաճեանի առաջ. նրա շնորհիւ էր, որ հայրը հաշտուեց: Նրա շնորհիւ էր, որ մօտեցաւ լաւ մարդկանց շրջանի հետ: Աղայեանը, «Կոունկ» ամսագիրը շարողն էր: Աղաբեկեանը, ամսագրի խմբագիրը, շատ լաւ էր վերաբերում զէպի Աղայեանը, հաւանում էր նրա ոտանաւորները, գուշակում էր մեծ ասպագայ և խորհուրդ էր տալիս գնալ Ռուսաստան և ուսումը շարունակել:

Իր ընկերի հետ միասին փոստի կառքով ճանապարհեն ընկնում: Հիւսիսային Կովկասում նրանց փո-

ղը հասնելու վրա էր: Նրանք մի լաւ բան են մտածում: Վճռում են գնալ Թէոդոսիա և Խալիպիան ուսումնարանի տպարանում աշխատել: Ինչպէս վճռում են, այնպէս էլ անում են: Ամբողջ ամառը անց են կացնում Թէոդոսիայում: Ստանալով 50 ր. և 10 ր. պարտք, գնում է Մօսկւա: Աղայեանին յաջողում է դառնալ գրաշար Լադարեան ճեմարանի տպարանում և ստանում էր այնքան, որ կարող էր լաւ սնունդ ունենալ և լաւ հագնել:

Աղայեանը միայն մի ամիս ծառայեց ճեմարանի տպարանում:

Այնուհետև նրան տեսնում ենք Պետերբուրգում, ուր նա գրաշար էր գիտութիւնների ճեմարանի տպարանում: Պետերբուրգում եղած ժամանակ նա մի տարու չափ մնաց նկարիչ Յ. Պատկանեանի տանը, որտեղ ապրում էր և Ռափայէլը:

Իմանալով, որ Նազարեանը վերսկսում է «Հիւսիսափայլը», Աղայեանը գնում է Մօսկւա և տեսակցում նրա հետ: Մօսկւայում նա մեռւմ է 1663 թ. վերջերից մինչև 1864 թ. վերջերը, և այդ փոքր ժամանակամիջոցը, ասում է հեղինակը, եղել է նրա մտաւոր զարգացման ոսկեդարը: Նրա հետ պարապում էին լեհացի ուսանողներ, որոնց շնորհիւ նա ծանօթացաւ զանազան գիտութիւնների հետ: Աղայեանը մեծ համակրութեամբ է խօսում այդ ուսանողների մասին:

Իսկ հայ ուսանողների հետ նա գրեթէ յարաբերութիւն չուներ: Նրանց չէր սիրում, որովհետև ընկած էին փուչ գլարձութիւններ ետեկց:

Մօսկւայում նա շարում էր «Հիւսափայլը»: «Լևոնի Վիշտը» շարելուց յետոյ, նա թողնում է Մօսկւան և ուղևորում Պետերբուրգ: Պետերբուրգում

նա տեղ է գտնուում նոյն տպարանում, որտեղ ծառայել էր: Այստեղ սկսւում է Աղայեանի զարգացման նոր շրջանը, որին նպաստում են ուսանողական ժողովները, որոնք տեղի էին ունենում Եզեանի տանը: Մի այդպիսի ժողովում Աղայեանը կարգում է իր «Յարութիւն և Մանկէլ» վէպիկի առաջին մասը, որից յետոյ սկսւում են բուռն ծափահարութիւններ, կեցցէներ և համբոյրներ: Դա մեծ քաջալերութիւն էր Աղայեանի համար: Պետերբուրգում նա շարունակում էր իր ինքնակրթութեան գործը, ձեռքի տակ ունենալով հասարակաց գրադարանի ցանկացած գրքերը: Երգում էր եկեղեցում, որի համար ստանում էր ամսական 30 ռ.: Նրա առաջին ընթերցման եկեղեցում ներկայ էր Լազարեանը իր սոնմի վերջին շառաւիղը: Աղայեանը գիրքը կարգում է գեղեցիկ ընթերցանութեամբ, որ շատ դուր է գալիս Լազարեանին, որ նրան տալիս է մի ծրար՝ մէջը դրած 25 ռ.:

Այդ ժամանակ Գէորգ կաթողիկոսը գալիս է Պետերբուրգ և իջնում Լազարեանի տանը: Երբ կաթողիկոսը յայտնում է իր մտադրութիւնը կարգի բերել Էջմիածնի տպարանը, Մանասարեանը և Եզեանը մասնացոյց են անում Աղայեանի վրա: Այդ գործի մասին վեհափառը անձամբ խօսում է Աղայեանի հետ, խոստանում է լաւ ուժիկ և պատւիրում է զնալ Թիֆլիս և այնտեղ իրան սպասել:

Պետերբուրգից դուրս է գալիս 1667 թ. վերջում: Եօթ տարի էր, որ ծնողներին չէր տեսել: Այժմ ըշտապում է զնալ իր ծննդավայրը, ի մեծ ուրախութիւն ծնողների:

Էջմիածնում նա կարգի է բերում տպարանը և խմբագրում է երկրորդ տարւայ «Արարատը», որ նա վարում էր վարպետութեամբ: Նոյն իսկ տպարանական ժողովում Գրիգոր եպիսկոպոսը գովում է Աղայեանին, որ բարձրացրեց «Արարատը»: Մանկունու և Աղայեանի մէջ տպարանի պատճառով միշտ կռիւներ էին տեղի ունենում: Ունենալով այնպիսի կարող պաշտպան, ինչպէս Գէորգ Գ կաթողիկոսն էր, Մանկունին թոյլ էր տալիս իրան ամեն տեսակ կամայականութիւն: Յանկանալով զբաւել Աղայեանի տեղը՝ տպարանի կառավարութիւնը, նա մարդ է ուղարկում առաջարկելու Աղայեանին հրաժարւել իր պաշտօնից:

Աղայեանը իր համաձայնութիւնը տւեց:

Էջմիածին գնալուց առաջ Աղայեանը ամուսնացած էր: Էջմիածնից հեռանալով, նա գնաց սարը իր ընտանիքը տեսնելու: 1870 թւականի սեպտեմբերից սկսւում է Աղայեանի գործունէութիւնը ուսուցչական ասպարիզում: Սկսեց Ախալցխայից: Ուսումնարանը գտնուում էր ողորմելի դրութեան մէջ: Ուսուցիչները կանգնած չէին իրանց կոչման բարձրութեան վրա: Աղայեանը ազատ ժամերին այցելում էր միւս ուսուցիչների դասերը և ի՞նչ է տեսնում: Նախակրթարանում կանգնած է մի տիրացու՝ երկայն ճիպոտ ձեռին՝ մէկի գլխին էր խփում, միւսի ձեռներին: Փրանսերէնի ուսուցիչը շարունակ հարբած էր լինում նոյն իսկ դասարանում: Ի՞նչ օջիններ և կատակներ ասես, որ աշակերտները չէին խաղում նրա գլխին: Եւ այսպիսի կուրիօզներով լի էր գալոցը: Աղայեանը սկսեց «խարազանով սրբել, մաքրել մեր կրթութեան տաճարները բարոյական աւազակներից»:

Հետեւեալ տարին նա հեռանում է Ախալցխայից: 1871 թ. նա ուսուցիչ էր Ալեքսանդրապօլում: Այնտեղ շարունակեց պաշտօնավարութիւնը ըն-

դամենը 5 տարի: Ալէքսանդրապօլից հեռացաւ շատ
գոհ իր վիճակից, սիրւած, յարգւած և մխիթարւած
ամեն կողմից: Նա գնում է Թիֆլիս և Աբգար Յով-
հաննիսեանի խնդրանօք դառնում է «Փորձ»
խմբագրի օգնական: Այնուհետև մի տարի ուսուցիչ
էր Նրևանում. յետոյ տեղափոխւեց Շուշի:

Թեմական դպրոցի գործերը խառնափնթոր
դրութեան մէջ էին: Աղայեանը կարգի է բերում
դպրոցը Սեդրակեան վարդապետի աջակցութեամբ,
որ Շուշայ գաւառի յաջորդն էր: Սկզբում Աղա-
յեանը բոլոր դպրոցական գործերը անօրինում էր
ըստ իր բարեհայեցողութեան, ի հարկէ, յաջորդի
հաւանութեամբ:

Նրա ուսուցչութեան օրով յաջորդաբար տես-
չութիւն են արել Զաւադ-բէկ Իշխանեանց (ձրի),
բժիշկ Բախիշ-բէկ Աղասարեանց (ձրի), Ս. Մանգի-
նեան, չ. Առաքելեան:

Աղայեանի և Մանգինեանի մէջ շարունակ ընդ-
հարուսներ էին պատահում, որոնց պատճառը մանկա-
վարժական խնդիրներն էին: Աղայեանը չէր հաւանում
նրա մետօդը, իսկ Մանգինեանը Աղայեանի մետօդը:
Աղայեանը թողնում է Շուշին շատ դժգոհ թէ ազգա-
բնակութիւնից թէ Մանգինեանից և ուղևորւում է
Թիֆլիս: Այդ ժամանակ տ. Սօֆիա Բաբայեանը հիմ-
նել էր մանկական պարտէզ: Նրա ամուսինը, Աւե-
տիքը, առաջարկում է նրան ուսուցչութիւն իր ա-
մուսնու հիմնած դպրոցում: Նա ցանկանում էր, որ
Աղայեանը «ազգային — ժողովրդական ոգի մտցնէր
նրա պարտէզի մէջ, ազգային ծաղիկներ բուսցնէր»:
Աղայեանը մնաց մանկական պարտէզում մի տարի,
որ եղել է շատ արդիւնաւոր թէ սաների և թէ նրա
համար: Նրա պաշտօնը առիթ տւեց մանկական եր-

գեր գրելու: Նա սկսեց աւելի սիրել մանուկներին,
որոնց համար գրեց բազմաթիւ գեղեցիկ երգեր և
հէքիաթներ, որոնք տպւում էին «Աղբիւրի» մէջ: Իսկ
այդ երգերը բարերար ազդեցութիւն ունեցան մա-
նուկների հոգեկան աշխարհի վրա: Սեդրակեան սրբա-
զանը, նշանակւելով Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ, Աղայ-
եանին տւեց թեմական տեսչի պաշտօն:

90-ական թւականների սկզբում Աղայեանը գլը-
խաւոր վերակացու էր ճեմարանում: Նա մեռաւ սրտի
պայթիւնից 1911 թ. 20-ին յունիսի և թաղւեց 26-ին
Սօջիվանքի գերեզմանատանը:

Ա.ՂԱՅԵԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Աղայեանի անգրանիկ աշխատութիւնն է «Օգնե-
ցէք խեղճերին» գրւածքը: Այնուհետև լոյս տեսաւ
«Յարութիւն և Մանուէլ» վէպի առաջին մասը:
1878 թ. տպւեց «Անահիտը»: Տպւեցին և «Երկու
քոյր», «Սէրը արտաքսւած»: 1883 թ., երբ սկսեց
«Աղբիւրի» հրատարակութիւնը, Աղայեանը դարձաւ
նրա ամենամօտ աշխատակիցը: «Աղբիւրի» մէջ սկսե-
ցին լոյս տեսնել մէկը միւսի ետևից համով—հոտով
հէքիաթներ և մանկական երգեր: Այժմ միայն Աղայ-
եանը գտաւ իր իսկական կոչումը: Նա կազմեց և
«Մայրենի լեզու» վերնագրով դասագիրք, որ յաջող
մրցում էր Տէր-Ղևոնդեանի դասագրքի հետ: «Մայ-
րենի լեզուն» տարածւեց ուսումնարաններում և մեծ
նշանակութիւն ունեցաւ հայոց լեզւի տարածման
գործում:

Ա.ՂԱՅԵԱՆԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Յարութիւն և Մանուէլ

«Յարութիւն և Մանուէլ» վէպը ամբողջացրած

հրատարակւեց 90-ական թւականներին: Բովանդա-
 կութիւնը վերցրած է նրա ծննդավայրի կեանքից:
 Հերոսը և նրա ընկեր Մանուէլը հեղինակն է և Մի-
 քայէլը, որի հետ միասին գրաշարութիւն էին անում
 Մօսկւայում և Պետերբուրգում: Վէպի մէջ գուրս է
 բերւած և հայրը իր ընտանիքով: Վէպը, մի կողմից,
 կենսագրական նշանակութիւն ունի: Միւս կողմից, նա
 հետաքրքրական է, իբրև մի վէպ, որտեղ գուրս է
 բերւած առաջին ռահիրան, որ լոյս է տարածում
 խաւար անկիւններում: Վէպը մի ուրիշ նշանակու-
 թիւն էլ ունի: Այստեղ հանդէս է գալիս գիւղական
 ժողովուրդը իր սուն ու տեղով, իր բարք ու վարքով:
 Հայրը գուրս է բերւած, իբրև ազէտ, նախապաշար-
 ւած և բռնակալ: Բացի այդ, լեզուն օրինակելի է և
 դարձաւ հիմք այժմեան գրական լեզուի:

Ա ն ա հ ի տ

Աղայեանը իր սիւժետը վերցրել է Թաղեա-
 դեանի «Վէպ վարսենկան» վերնագրով հեղի-
 նակութիւնից. նոյն անունները, նոյն վայրերը: Մի-
 այն Վարսենիկը դարձել է Անահիտ, իսկ սանդարա-
 մետը մի քիչ ուրիշ կերպ է նկարագրւած: Բացի այդ,
 Աղայեանի վէպի մէջ բարձրացրւած է արհեստի նշա-
 նակութիւնը, իսկ Թաղիադեանը բարձրացնում է առ-
 հասարակ աշխատանքը, որ աւելի ընդարձակ հասկա-
 ցողութիւն է:

Ահա «Անահիտի» համառօտ բովանդակութիւնը:

«Անա-
 հիտի» բո-
 վանդա-
 կութիւնը
 միշտ տխուր էր. տանը չէր նստում, թափառում էր սար
 ու ձորում: Ծնողները հասկանում են նրա վշտի պատ-
 ճառը. ուստի առաջարկում են հարսնացուներ ամենա-
 հարուստ տներից: Բայց նա մերժում է:

Մի անգամ, երբ արքայագինը գբօնում էր մի
 աղբիւրի մօտ, այստեղ պատահում է մի օրիորդի,
 որից խնդրում է ջուր: Դա Անահիտն էր, որ կուժը
 օգողելուց յետոյ ջուր է տալիս: Արքայագինը շնոր-
 հակալութիւն է յայտնում: Այդ գոյգի մէջ ծագում
 է բուն սէր: Արքայագինը յայտնում է ծնողներին
 այդ գէպքը և ասում, թէ այն աղջիկը իր հարսնա-
 ցուն է: Ծնողները, իմանալով, որ նրա ընտրածը հովւի
 աղջիկ է, շատ դարմանում են, բայց և այնպէս տա-
 լիս են իրանց համաձայնութիւնը: Երբ դիմում են
 աղջկայ հօր համաձայնութիւնը խնդրելու, Անահիտը
 առաջարկում է մի պայման, որ արքայագինը արհեստ
 սովորի: Նա, իհարկէ, շուտով սովորում է, որից յետոյ
 կատարւում է հարսանիքը արքայավայել շուքով:

Բայց նոր գոյգի երջանկութիւնը շուտով խան-
 դարւում է մի գէպքի պատճառով: Մի անգամ, երբ
 արքայագինը գնում է շուկայ, նրա առաջ երևում է
 մի ալևոր, որ նրան տանում է սանդարամետ: Այն-
 տեղ սովորութիւն կար. ով գիտէր արհեստ, նա պի-
 տի բանեցնէր իր արհեստը: Ով չը գիտէր, նրան
 սպանում էին:

Արքայագինը հնար է գտնում ազատելու: Իզուր
 չէր սովորել արհեստ, որ այժմ դարձաւ նրա փր-
 կողը: Նա պատրաստում է մի սիրուն գորգ և մի
 արհեստաւորի ձեռքով ուղարկում թագաւորին: Անա-
 հիտը բացատրում է գորգի վրա գործած նշանագրե-
 րը, որից յայտնւում է արքայագինի տեղը: Թագաւո-
 րը գորքի օգնութեամբ վերցնում է սանդարամետը,
 կործանում, փլատակ դարձնում, իսկ փլատակների
 վրա կառուցում է շքեղ ապարանքներ: Ծովի յատակից
 հանում է անազին գանձեր, որ նա գործադրում է
 զանազան բարեգործական հիմնարկութիւններ կա-

ուուցանելու վրա: Եւ այսպիսով, բազմաթիւ աղքատներ, հիւանդներ պատասպարուում էին անկէրանոցներում և հիւանդանոցներում:

«Անահիտը», թէև զբւած է հետևողութեամբ, բայց և այնպէս իր այդ հրաշալի հէքիաթի մէջ հեղինակը մտցնում է իր ինքնուրոյն, գուտ Աղայեանական գիծը: Գաղափարը, ինչպէս վերև ասացինք, արհեստի մեծարանքն է:

Տորք-Անգեղ

Այժմ դիմենք «Տորք-Անգեղի» քննութեան: Տորքը մի առաջադիւան վիթխարի հսկայ է, որ գաւազանի տեղ գործ է ածում ահագին գերան, որ աւելով սրբում է ամբողջ գիւղը և գետնի հետ հաւասարեցնում: Նա և անդրիագործ է: Ծանր մուրճով նա ժայռից կերտում է մի անդրի: Առաջ նրա վրա ծիծաղում էին թէ մեծը թէ փոքրը: Բայց երբ նա դայրացած՝ աւելով սրբեց գիւղը, ամենքը սարսափեցին, և այնուհետև նրանից վախենում էին և պատիւը պահում:

Ահա այդ աժդահան, որ ահագին ժայռեր պուկելով նետում է ծովը և խորտակում աւազակներին և նրանց նաւերը, սիրահարւած է գեղեցիկ Հայկանուշի վրա: Բայց նրա ձեռքը խնդրողներ 150 հսկաներ են: Թագաւորը պայման է առաջարկում: Իր դուստրը պատկանում է վերջին յաղթողին: Վերջին յաղթողը Տորքն է, իսկ նախավերջին Աւագը: Տորքը ամուսնանում է Հայկանուշի հետ, Աւագը նրա քոյրերից մէկի հետ, և այսպիսով նրանք եղբայրանում են:

Հեղինակի նպատակն է՝ ցոյց տալ սիրոյ վեհութիւնը և ոյժը: Տորք-Անգեղը թէև մարմնով ազեղ է, բայց հոգով գեղեցիկ է: Նրանց ժառանգը պիտի

միտցնէ իր մէջ Հայկանուշի գեղեցկութիւնը և Տորքի ոյժը:

ՍԷՐԸ ԱՐՏԱՔՍԻԱԾ

Ահա բովանդակութիւնը:

Մի երիտասարդ՝ քսան տարեկան, զրկւում է իր հորից և մօրից: Գիւնազ աքօրը մտածում էր Մարկոսին պսակի, որ ինքը լիթեթեանայ գործից: Մարկոսը ինքն էլ ցանկանում էր ամուսնանալ:

Նրանց տանը հաւաքւում են գեղեցիկ աղջիկներ: Մարկոսին դուր է գալիս միայն մէկը: Դա սիրուն Նաշխունն է: Նաշխունն էլ իր կողմից սիրում էր Մարկոսին:

Աղջկայ մայրն անհամբեր սպասում էր նշանդրէքին և պսակին: Նշանդրութիւնը և հարսանիքը տեղի են ունենում շատ շուտով: Այնուհետև անցնում է երկու տարի, և նրանք իրարից չեն կշտանում: Դա երջանիկ զոյգ էր: Ամեն անգամ, երբ Մարկոսը դուրս էր գալիս, նախ մի քանի անգամ համբուրում էր. պատահում էր, որ դռնից անցնելուց յետոյ, յետ էր դառնում և նորից համբուրում: Մի խօսքով, երկու տարակներ էին: Երկուսն էլ անչափ բարեպաշտ և ասուածասէր: Մի անգամ դնում են ուխտ Հաղբատի վանքը: Վանահայրը ընդունում է նրանց սիրալիր, տալիս է յարմար սենեակ: Նաշխունը յղի էր, և այդ գիշեր ցաւը բռնում է: Բարեբախտաբար, այնտեղ կային մի քանի կանայք, որոնցից մէկը փորձւած տատմէր էր: Ծնունդը շատ յաշոյ էր, և երեխան ծնւում է աղայ: Անունը դնում են Մակար:

Երջանիկ ամուսինները մտածում են հեռանալ

իրարից: Մէկը կամենում է դառնալ վանական, միւսը
գնալ կուսական անապատ: Նաշխունը մեղք է համարում
իրանց երջանկութիւնը և ասում է. եթէ այս կեան-
քում մենք երջանիկ ենք, միւս կեանքում դժբախտ
կը լինենք, դժոխքի բաժին կդառնանք: Մի օր էլ
Մարկոսը դուրս է գալիս և անյայտանում: Նրա
գիտիլը դանում են ճորում ընկած:

Այստեղ նկարագրւած է մի գոյգի երջանիկ
սէրը իր բոլոր հրապոյրով: Իւրաքանչիւր անձի պատ-
կերը դուրս է բերւած մեծ վարպետութեամբ,
նոյնպէս և Գիւլնազը:

Պատմութիւնը հետաքրքրական է, կարգացում է
հաճութեամբ:

Այժմ մենք մտնում ենք հէքեաթիւների կախար-
դական աշխարհը, որ լի է հիւրի-վերիներով, կա-
խարհներով, հաւերժահարսներով:

Հէքեաթիւների շարքի մէջ ամենից յաջողն է «Արեգ-
նազան», որ իր տեսակում «գլուխ-գործոց» է:

Ա Ր Ե Փ Ն Ա Ձ Ա Ն

Մի պայտասկան, անունը Արման, ծառայում էր
թագաւորին: Նա կամենում էր իր աղջկերանցից մէ-
կին ազայի շորով տալ թագաւորին, որ իր տեղը բռ-
նէ: Նա ունէր երեք զաւակ՝ մեծի անունը Զանազան,
միջնակի անունը Զարմանազան, խոկ փոքրիկինը Ա-
րեգնազան, որի սեռը ոգիները գաղափ էին պա-
հել: Հայրը ամենից շատ սիրում էր Արեգնազանին:
Նա պայման է գնում գաւակների առաջ: Ով կա-
րող է հեծնել ձին, զէնք վերցնել, գնալ որսի և
որս բերել, նրանն է ծառայութիւնը թագաւորի մօտ:
Մեծ աղջիկը գնում և անյաջողութեան հանդիպելով

վերադառնում է դատարկաձեռն: Նոյնը պատահում է
և Զարմանազանին: Արեգնազանը գնում է և պատա-
հում մի ձիաւորի, որ նրան հարցնում է, թէ՛

Այ տղա, սիրուն տղայ,

Ո՛ւր ես գնում այդպէս մինակ...

Արեգնազանը պատասխանում է.

Քեզ ի՞նչ, թէ ես ուր եմ գնում.

Ուր գնում եմ, այդ ես գիտեմ.

Ես չեմ գնում, որ քեզ նման

Խաղաղ մարդոց ճամբէն կտրեմ»:

Եւ նրան անւանում է աւագակ: Զիււորը սպառ-
նում է նրան սպանել: Արեգնազանը յարձակւում է
նրա վրա և հրամայում, որ դիմակը վերցնէ: Զիւ-
ւորն ընդդիմանում է վահանով պաշտպանելով և
թուրը ձեռքին յարձակւում է Արեգնազանի վրա:
Արեգնազանը պաշտպանւում էր նոյն զէնքերով: Մի
ժամ տեսնում է կռիւր, բայց ձիաւորի ոյժը հետզհետէ
սկսում է թուլանալ: Նա թռաւ ձիուց և այն էր, որ
նրա գլուխը պիտի թուցնէր, երբ ձիաւորը հանեց դի-
մակը, և Արեգնազանը տեսաւ, որ իր հայրն էր: Հայրը
խոստացաւ իր տեղը նրան յանձնել, որովհետեւ աչ-
քով տեսաւ նրա քաջութիւնը:

Արեգնազանը աղի շորով գնում է պայտար և
ներկայանում թագաւորին, որը շատ ուրախանում
է: Թագաւորը մինուճար, գեղեցիկ աղջիկ ունէր՝
անունը Նունուֆար: Նա վարագոյրի ետեկց տեսնում
է Արեգին և գմայլւում: Թագաւորը որսի է գնում
հազարաւոր մարդկանցով, բազմաթիւ գամփոռներով և
բազէներով: Որսին մասնակցում էր և Արեգը, որին
թագաւորը նւիրել էր ձիաներից լաւագոյնը, որի ա-
նունը Բագիկ էր: Արեգնազանը մի քաջութիւն է ա-
նում: Այն բոլորին, երբ արջը ետեկի ստեր վրա

կանգնած՝ բերանը բաց արաւ թագաւորին գիրկն առնելու, Արեգնագանը մի ակնթարթում նետի պէս սլացաւ իր ձիով և թրի մի հարւածով կէս արաւ արջի գլուխը և վայր գլորեց ամենի գագանին, և այսպիսով մի մատղահաս աղջիկ ազատեց թագաւորին արջի բերանից: Այս լուրը հասնում է քաղաք, ամենքը ուրախանում են, և ամեն տեղ Արեգնագանի գովքն էին անում: Թագաւորը շնորհակալութիւն է յայտնում Արեգնագանին և ասում, թէ նա իրանից անբաժան կլինի:

Նունուֆարը սիրահարւած էր Արեգի վրա: Ազախնին ուղարկում է նրան իր մօտ կանչելու և իր հետ տեսնելու: Արեգը կտրակի մերժում է, որ մեծ ցաւ է պատճառում արքայի դստեր: Միւրոյ տանջանքներից նա հալ ու մաշ է լինում, և արդէն մօտ էր գերեզմանին: Ոչ մի բժիշկ չէր կարողանում դարման անել, որովհետև նրա հիւանդութիւնը չէին հասկանում: Վէգիրի կինը երազում տեսնում է, որ թագուհին երևացել է և ասել, թէ Նունուֆարի միակ դեղը «անմահական ջուրն» է: Թագուհին ասում է, որ անմահական ջուրը կարող է բերել միայն Արեգը: Թագաւորը Արեգին տալիս է բազիկ ձին, ոսկիներ, մթերք և ճանապարհ դնում: Մի լճի մօտ նա տեսնում է, որ բազմաթիւ աղանիւններ թռչելով հասնում են լճի ափը և, փետուրները հանելով, դառնում են աղջիկներ և նետում ծովը լողանում: Յետոյ բոլորը դուրս են գալիս, փետուրները հագնում և աղանիւններ դառնալով թռչում հեռանում են: Ափի վրա արեգը տեսնում է մի փետուր: Վերցնում է և տեսնում մի աղջիկ, որ ամօթից սուզւած էր ջրի մէջ, և միայն գլուխն էր երևում: Արեգը խնդրում է իրան յայտնել, թէ որտեղ է գտնւում անմահական աղբիւրը: Աղջիկը

ասում է, թէ այդ կը յայտնի, եթէ իր թևերը տայ, որ դարձեալ աղանի դառնայ թռչի հեռու:

Նա ասում է.

Անմահական ջուր ես ուզում...

Թևերըս տուր, թևերըս,

Թևերըս տուր, թռչիմ գնամ

Եւ իմ կտցով բերեմ տամ:

Արեգը վերագարձնում է փետուրը: Աղջիկը թևերը հագնելուն պէս՝ դառնում է աղունակ և թռչում գնում: Մի քանի րոպէ չանցած՝ մի փոքրիկ շիշ կտցին, անմահական ջրով լիքը՝ բերում է Արեգին տալիս և ինքը կրկին թռչում գնում:

Բազիկը մի ակնթարթում Արեգին հասցնում է քարացած քաղաքը: Մի քանի մարդիկ կանգնած էին անշարժ: Արեգնագանը հարցրեց.

«Տղէք, ինչ քաղաք է սա, և որտեղ են իջնում օտարականները:

Մարդիկը ձայն չը հանեցին: Մէկ էլ կրկնեց: Դարձեալ լուռ էին: Արեգնագանը կարծեց, որ դրանք ճարտար քանդակագործի շինած արձաններ են: Յետոյ նա հասկացաւ, որ աղանու ասած քարացած քաղաքումն է գտնւում: Շարունակելով ճանապարհը, մի փոքրիկ ծողկոցում նա գտաւ մի քարացած մարդու գլուխ: Նրա հարցին, թէ ո՞վ է, գլուխը պատասխանեց «Չուր, Չուր»... Արեգը հանեց անմահական ջրի շիշը և մի կաթիլ կաթեցրեց նրա բերանը: Գլուխը կենդանացաւ, գովացաւ և ուրախ ասաց.

«Դու բարի հրեշտակ,

Ո՞րտեղից եկար,

Փախիր, հեռացիր.

Մի առ ժամանակ»:

Կիսարձանը կենդանացաւ և սկսեց քայլել, յետոյ

սկսեց փախչել իր ետևից կանչելով արջին: «Ինչի համար ես փախչում», հարցնում է Արեգնազանը: «Մի հրէշ պառաւից», պատասխանում է նա: Նա է քարացրել մեր քաղաքը»: «Ինչու՞ն է նրա զօրութիւնը»:— «Նրա զօրութիւնը իր գաւազանի մէջն է»: Արեգնազանը ուզում է խել գաւազանը պառաւի ձեռքից: Նրա ուղեկիցը ասում է, որ նրան չէ կարելի մօտենալ, քար կը դարձնէ: Պառաւը գնաց թագաւորի դիմացը (այդ մարդը քաղաքի թագաւորն է), ձեռն առաւ իր երեք գաւազաններից մէկը և սպառնալով ասաց.

«Այս ի՞նչ եմ տեսնում,
Այստեղ ո՞վ եկաւ,
Այս կեանքն, այս հողին
Սրան ո՞վ տւաւ»:

Գաւազանը ձեռքին յարձակւում էր պառաւը, որ զարկէր թագաւորին, այդ միջոցին Արեգը բռնեց նրա մազերից և այնպէս գետին տւեց, որ պառաւը կիսաշունչ եղաւ: Թագաւորը սրտապնդւեցաւ և մօտեցաւ պառաւին: Գաւազանները խլեցին և նրա ձեռք ու ոտը կապեցին: Արեգն հարցնում է. հիմա ի՞նչ պատժով քեզ պատժենք: Պառաւը պատասխանում է «ինչ պատիժ կուզէք, մէկ է ինձ համար»: Յետոյ նա շարունակեց.

«Ամպեր, գոռացէք,
Կայծակներ, զարկէք,
Ջրեր, հոսեցէք,
Ծառեր, ծաղկեցէք,
Մարդ և անասուն,
Գազան ու թռչուն,
Հասաւ ձեր ժամը,
Հիմա վեր կացէք...»

Ու խորին լութիւնը յանկարծ դղրդաց: Քաղաքը մտքի արագութեամբ կենդանացաւ: Ամենքն էլ այնպէս շարունակեցին իրանց գործերը, որ կարծես քարացած չեն եղել երբ և իցէ: Աքաղաղը, որ կանչի կիսումն էր քարացել, միւս կէսը՝ հիմա աւարտեց: Չուռնաչին, որ գուռնան բերանումն էր քարացել, շարունակեց ածելը: Պար եկողն, որի ձեռքերը բարձրացած էր մնացել, շարունակեց իր պարը: Եւ այսպէս բոլորը:

Թագաւորը իր փրկութեան առիթով մի մեծ և ճոխ խնջոյք սարքեց, ուր ներկայ էին հազարաւոր անձինք: Երբ Արեգի կենաց բաժակը ձեռքն առաւ, սկսեց խօսել թագաւորը և ասաց. «Ի՞նչ էինք երէկ և ի՞նչ ենք այսօր»: Թագաւորի այս խօսքերի վրա հազարաւոր ձայներ միասին «կեցցէ» գոչելով թնդացրին ամբողջ ապարանքը: Աշուղներն էլ իրանց երգը երգեցին.

«Արի, բլբուլ, ուրախացիր,
Քո վարդն անա բացւել է.
Վերադարձիր, էլ մի վախիր,
Քո թագուհին բացւել է:
Արեգն իջաւ երկընքիցը,
Ամենայն տեղ կեանք սփռեց,
Քարերն ամեն ճողի առան,
Քո կարմիր վարդն էլ բացւեց...»

Երբ Արեգը վերադարձաւ, Նունուֆարը հոգեւորքի մէջ էր: Բայց նա բժշկեց նրան անմահական ջրով: Այդ ժամանակ պարզւեց, որ Արեգը տղայ է եղել: Արեգն ու Նունուֆարը միացան անխզելի կապերով: Նրանց օրհնեց թագաւորը, և շուտով փառահեղ հարսանիք կատարւեց:

Ամբողջ հեքեաթը հրաշալի է թէ իր ամբողջութեամբ և թէ մանրամասնութիւններով: Հրաշալի նկարագրւած է Արեգը, որ ի բնէ օժտուած է ամենայն բարեմասնութիւններով. աննման գեղեցկութիւն, խելք, տղամարդու քաջութիւն, անհուն սէր, առաքինի, համարձակ և միեւնոյն ժամանակ համեստ:— Յաջող նկարագիրներ են նոյնպէս թագաւորը և միւս անձինք:

ԱՂԱՅԵԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Աղայեանը գրել է մի շարք ոտանաւորներ, որոնք կազմում են մի ամբողջ հատոր:

Բանաստեղծութիւնների մի սերեան կազմում են մանկական ոտանաւորները, որոնց մէջ նա գրել է իր բոլոր տաղանդը: Ոչ ոք նրա պէս չէ թափանցել մանուկների հոգեկան աշխարհը. նա գիտէ, թէ ի՞նչը դուր կը գայ մանուկին: Մանկական երգերի մէջ գլուխ-գործոցն է «Ճախարակը»: Մանուկ աշակերտները այդ ոտանաւորը սերտում են անգիր և երգում: Ընտանիքի հացը վաստակում է ճախարակը. նա տալիս է և մանուկների շորը և կոշիկը: Այստեղ դուրս է բերւած և այն չարիքը, որ պատճառ է լինում աշխատաւոր ընտանիքների կործանման: Դա վաշխառուն է:

«Կարմիր օրս երբ սևացաւ
Եւ պարտք մնաց, թէև քիչ,
Պարտատիրոջ սիրան էլ սևցաւ—
Եկաւ տարաւ ամեն ինչ»:
Հիանալի է և «Ուսումնարանը».
Դաշտը սիրուն է դալար բոյսերով
Եւ անուշահոտ գոյն-գոյն ծաղկներով.

«Ուսումնարան»

Ուսումնարանը նոյնքան դալար է
Իր ուշիմ, խելօք, ժիր մանուկներով:

Սիրուն է ծառը կանաչ ճղներով,
Փունջ-փունջ կախոտուած իր պտուղներով,
Ուսումնարանը նոյնքան սիրուն է
Իր առաքինի, խելօք սաներով:

Ասուած, պահպանիր Դու շատ օրերով
Մեր անդաստանը իր մշակներով,
Եւ մենք նրանով զուգւենք, զարգարւենք
Գեղեցիկ ուսման գոյն-գոյն փունջերով:
Լաւ է և «Մանկական թոթովանքը», «Պառաւի
հորթ», «Մանկութեան բարեկամներ»:

«Մանկ-
թոթո-
վանք»

«Աշխարհիս վրա մէկը կար միայն,
Որ ինձ սիրում էր հոգով անարատ.
Նա իմ մայրիկն էր— իմ անուշ Աղին,
Հոգուս ու մարմնոյս ծնողն հարազատ:

Յաջող ոտանաւորներից են և «Յիշողութիւնը»,
«Թռչնիկներ», «Աքաղաղ», «Արեգակ», «Օրհնութիւն»,
«Ճշանակ», «Ճոռան», «Հնձւորներ», «Արի դու, արի»,
«Ծերը և Բազէն», «Մանուշակ»:

Մի շարք ոտանաւորների նիւթերը վերցւած են «Ոտանա-
գիւղացու կեանքից, օր. «Պարտիզպան», «Սերմնա-
ցան», որոնց մէջ գիւղացու յոյսը Ասածու վրա է, կեանքից»
որը պատճառ է լինում լաւ բերքի: Մինչգեռ ամառ-
ւայ տօթին, երբ երկնքից կրակ է թափուում և ամենքը քաշւել, հով տեղ են գտել, պարտիզպանն է
միայն, որ արևի տակին «սոխն ու ձմերուկ» է
հասցնում: Յաջող են և «Ճաւարածի ճաշը», «Հովի
անկողինը», «Ջաղացպանի ննջարանը», «Առաւօտը
գիւղում», «Գարունքի յաղթութիւնը» և այլն:

«Մի քանի ոտանաւորներ տողորւած են ազգասիրական ոգով՝ «Առ Հայրիկն Խրիմեան», «Առ Ղեւոնդ հայր Ալիշան»:

Աղայեանը գրել և փոխադրել է նաև առակներ: Կոիլօւից՝ «Սոխակներ», «Էջ և Սոխակ», «Գառն ու գայլը» և ինքնուրոյն առած «Լուսնահաջ»: Աղայեանը թարգմանել է Պուշկինի «Сказка о рыбаке и рыбке» մեծ հմտութեամբ:

Դա բնագրի հարազատ թարգմանութիւնն է և գեղեցիկ է թէ լեզուի և թէ տաղաչափութեան կողմից:

Ընդհանուր հայեացք

Աղայեանի ազգին մատուցած ծառայութիւնները մեծ են: Ամենից առաջ նա աւելց մաքուր գրական լեզու: Համեմատեցէք «Անահիտի» լեզուն, որ տպւած է 1878 թ., «Չալալէ գլխի» լեզուի հետ: Մինչդեռ Բաֆֆու լեզուն ազատ չէ ուսաբանութիւնից, Աղայեանի լեզուն գտած, մաքրւած գրական լեզու է: Նրա այդ գեղեցիկ, կանոնաւոր լեզուն տարածողը եղել է, բացի նրա վէպից և հէքիաթներից, «Մայրենի լեզուն»: Չկայ մի մանուկ-աշակերտ, որ Աղայեանի մի քանի ոտանաւորները և երգերը անգիր չիմանայ:

Իր սքանչելի հէքիաթներով նա բաց արեց հայի առաջ մի անյայտ, բայց հրաշալի աշխարհ, լի կախարհներով, ոգիներով և ազդիկ-ազանիներով: Մշակելով ժողովրդական հում նիւթերը, նա աւելց մի շարք գեղարւեստական հէքիաթներ:

Աղայեանը նշանաւոր է և նրանով, որ յանձին Յարութիւնի դուրս է բերել և առաջին ուսուցիչան, որ մարանչում է ազիտութեան դէմ և միւս կողմից՝ տարածում է լուսաւորութիւն:

ՅԱՌԱՋԱԴԻՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ե Ի

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐԳԱԻԱՃՈՒՄ

(1889 — 1903 թ.)

Բաւական է մի թուցիկ հայեացք ձգել այս նորագոյն շրջանի վրա, և տարբերութիւնը ակներև կը լինի: Սկսել էր մի եռուն աշխատանք թէ մտաւոր կենսարոնում և թէ գաւառներում: Հայաբնակ քաղաքները և գիւղերը ծածկւած էին դպրոցների ցանցով. հարիւրաւոր ուսուցիչներ տարածում էին լոյս և կրթութիւն խաւար անկիւններում, տասնեակ հազար աշակերտներ կրթութիւն էին ստանում:

Հին սերունդը, որ միահեծան իշխում էր և անօրինում ժողովրդի մտաւոր և բարոյական պիտոյքները, այժմ ուժասպառ թողնում է ասպարէզը, որ զբաւում են յառաջադէմ երիտասարդութեան շարքերը: Ճեմարանը, Ներսիսեան դպրոցը, Շուշայ թեմական դպրոցը անցել էին երիտասարդութեան ձեռքը: Նոյն այդ երիտասարդութիւնը վաւերում է հնաւանդներին ընկերութիւններից և ամուր դիրք է բռնում նախ Հրատարակչական, ապա Բարեգործական և այլ հաստատութիւնների մէջ: Մամուլը մեծ մասամբ շարունակում էր իր հին սեղ-դութիւնը, բայց նշանաւոր էր մի քանի նոր երեւոյթներով: Դա «Մուրճի» երեւին է: «Մուրճը»

լայնարձակ բայ էր արել իր էջերը այն անձանց համար, որոնք շիտակ մտածողութեամբ, յառաջադէմ գաղափարներով կարող էին պիտանի լինել:

Սկսում է ծաղկել նաև գրականութիւնը:

Առաջ է գալիս գրողների նոր սերունդ և գրուում է թափուր ֆնացած ասպարէզը: Տարի չէր անցնում, որ չը յայտնւէր մի նոր բանաստեղծ կամ վիպասան: Թատրոնը թէև ծաղկած չէր այնպէս, ինչպէս 60-ական թւականներին կամ Աղամեանի ժամանակայ թատրոնը, բայց անհամեմատ բարձր էր 80-ական թւականների թատրոնից:

Մ Ա Մ Ո Ի Ը

«ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳԻՐ

90-ական թւականների յառաջադիմական շարժումը մասամբ կապւած էր «Մուրճի» հետ:

Ամսագրի ղեկավարն էր Աւետիք Արասխանեանը, որ միջնակարգ կրթութիւնը սասցել էր Թիֆլիսի ըէպարխան գալրոցում, իսկ բարձրագոյն ուսումը Գերմանիայում:

Իր բազմակողմանի զարգացմամբ, հրապարակախօսի տաղանդով, իր շիտակ բնաւորութեամբ նա պատրաստ էր իր կոչման արժանապէս ծառայելու:

Երբ սկսեց «Մուրճի» հրատարակութիւնը, այդ ժամանակ դեռ ևս կենդանի էր Արծրունին, և շարունակւում էր «Մշակը»:

Նրա ստեղծած կուսակցութիւնը կազմում էր մի մեծ կօնտինդենսա գործիչների, որոնք ամեն տեղ ամուր դիրքեր էին բռնել՝ գալրոցական և բարեգործական հաստատութիւնների մէջ: Շարունակւում էին նոյնպէս «Նոր Դարը», «Արձագանքը» և «Աղբիւր» — Տարաղը»:

Մամուլի մէջ ստեղծւել էր մի վատ միջնորդ: Գրական բարք ու վարքը ընկել էր: Կուսակցական պայքարը տեղի էր ունենում ամենավատ հողի վրա: Գաղափարը ետին տեղն էր բռնում: Փոխադարձ յարգանքի նշոյլ անգամ չը կար: Եղիբ, որքան կուզես, լաւ մարդ, մաքուր և ազնիւ, դու ազատ չես ոչ

հայհոյանքից ոչ զըպարտութիւնից: Կոիւր մղուում էր ոչ միայն խօսքով, այլ և գործով, զպրոցներում և հասարակական հիմնարկութիւնների մէջ:

Այսպիսի ապականութիւն էր տիրում մամուլի մէջ, երբ սկսեց «Մուրճի» հրատարակութիւնը: Այդ նոր օրգանի առաջին գործն էր մաքրել միջնորդը: Նոր ամսագրի ղեկավարը օժտւած էր այնպիսի ընդունակութիւններով, որ յաջողութեամբ կարող էր մաքրուել տիրապիտոյ ապականութեան դէմ: Խղճի և համոզմունքի հետ կօմպրօմիս անել չը կար նրա համար: Մաքուր մտածողութեան առաջին օրինակ տուողը ինքը խմբագիրն էր: Ամեն անգամ, երբ հարկ էր լինում քննադատել այս կամ այն նոր գիրքը կամ բանակոիւ վարել այս կամ այն խմբագրի հետ, Արասխանեանը իր դերը կատարում էր ամենայն վարպետութեամբ:

Եւ այսպէս «Մուրճը» իր բարոյական կողմով մի նոր երևոյթ էր ժամանակակից մամուլի մէջ և իր այդ յատկութեամբ կատարեալ հակապատկեր էր եղած օրգանների, բացառութեամբ «Մշակի»: Բոլոր լրագիրները՝ սկզբից և եթ թշնամական գիրք էին բռնել դէպի «Մուրճը»

Չնայած այն մեծ թշնամութեան, որ ահազին խոչնդոտներ էր դնում «Մուրճի» առաջ և նիւթապէս վրասում, այնուամենայնիւ ամսագրի նշանակութիւնը ոչ միայն չէր նւագում, այլ աւելի և աւելի մեծանում էր, որի հետ միասին աճում էր աշխատակիցների և ընթերցողների թիւը:

Մենք արդէն ասացինք, թէ ինչ էր «Մուրճի» արժանիքներից մէկը: Կրկնենք, զա շիտակութիւնն է, մտքի մաքրութիւնը: Բայց ոչ պակաս նշանակութիւն ունէր ղեկավարի մի ուրիշ յատկութիւնը: Դա

նրա անվհատ հոգին է, նրա զարմանալի տոկունութիւնը, նրա անսպառ եռանդը: Երբ 1898 թ. կատարեց «Մուրճի» տասնամեայ յօբելեանը, բոլոր ուղերձների և շնորհաւորական նամակների մէջ շեշտւած էին Արասխանեանի շիտակութիւնը և տոկունութիւնը:

Ինչու՞ն էր կայանում Մուրճի ուղղութիւնը: Արասխանեանի հայեացքները պարզում են այդ հարցը: «Ամսագիրը, ասում է նա, գլխաւոր լծակն է զրական յառաջադիմութեան և զրա հետ միասին իբրև մտաւոր գործօն ժամանակի մտաւոր շարժման: Դա մի ժողովածու չէ գուտ զրական երկերի: «Ամսագիրը, իր նշանակութեան լայն մտքով, պէտք է ներկայացնի ժամանակակից կեանքի և զազաւարների մի օրգան»: Այդպէս էր «Մուրճը»: Նա եկել էր շարունակելու այն յառաջադիմական հոսանքը, որ սկսել էր «Հիւսիսափայլը» և շարունակում էր «Մշակը»: «Մշակը» այդ ժամանակ նոր բան այլ ևս չունէր ստելու: Նա իր դերը զերազանցօրէն կատարած էր արդէն: Վերջապէս Արծրունու մահն էլ վերջ դրեց «Մշակի» գոյութեան մի երկու տարուց յետոյ, որ յետոյ անցաւ Ալեքսանդր Քալանթարի ձեռքը:

Այժմ այդ դերը պիտի կատարէր «Մուրճը»:

Մեր մտաւոր վերածնութիւնից յետոյ հայկական միտքը անցել է երեք կուրտուրական շրջաններ: Առաջինը ստեղծեց Ստ. Նազարեան իր «Հիւսիսափայլով»: Երկրորդ շրջանը— «Մշակը»: Երրորդը սերտ կապւած է «Մուրճի» հետ:

Այդ երեք օրգանների ընդհանուր գիծը լուսաւորութիւն տարածելն էր գլխութեան և զրականութեան միջոցով: Նազարեանը քարոզում էր, Արծրունին մտրակում հայի պակասութիւնները, Արասխանեանը

նը քննադատում էր ժամանակակից հայ իրականութիւնը: Այսպէս տարբերում էին գաղափարները արժարժեղու մէջ Նազարեանը, Արծրունին և Արասխանեանը:

«Մուրճը» գործ ունէր նորագոյն սերնդի և հասարակութեան այն մասի հետ, որը զեռ ևս որոնում էր նոր օրգան. «Մուրճը» շատերի սպասած օրգանն էր:

Ինչ կատարեց «Մուրճը» իր գոյութեան 12 տարւայ ընթացքում:

Դրա համար հարկաւոր է մի ակնարկ ձգել նախորդ շրջանի վրա:

«Մենք զժւար ենք երևակայում մի սուելի մեծ ամլութիւն, քան ինչ տիրում էր մամուլի և գրականութեան մէջ 80-ական թւականներին, գրում է Արասխանեանը: («Ինչ էինք ժառանգել»): Յետոյ Արասխանեանը ցոյց է տալիս, թէ ինչ էին ներկայացնում 80-ական թւականների մամուլը, բանաստեղծութիւնը, վիպասանութիւնը, գրաման և մանկական ու թարգմանական գրականութիւնը: Հրատարակախօսութեան մէջ մերթ ընդ մերթ երեւացող յաջող գաղափարները կամ կորչում էին միաժամանակ յայտնւող սխալների մէջ և կամ ամբողջովին կուլ գնում այն աղբակոյտին, որ առաջացնում էր անգուսպ կիրքը, յարմարեցրած ընթերցող հասարակութեան գլխաւոր գանդւածի տգիտութեանը և թամաշայասիրութեանը:

Գալով գեղեցիկ գրականութեան, նա ասում է, որ այստեղ էլ տիրում էր ամայութիւն: «Բանաստեղծութիւնը կատարելապէս բւժ էր: Իսկ նորերը չը կային: Վիպասաններից՝ Ծերենցը և Պոօշեանը ոչինչ չ'արտագրեցին: Միակ սկանակը Շիրվանզադէն էր: Միւսները՝ Մուրացյան, Լէօ, Փափագեան միայն

փորձեր էին անում վիպական գրականութեան մէջ: Ոչինչ չարտագրեց և գրաման: 80-ական թւականների միակ լուսաւոր գիծը «Աղբիւր» ամսագիրն է, որով մեզանում սկիզբ գրեց մանկական գրականութեան: Աղքատ էր և թարգմանական գրականութիւնը: Եւ ոչ մի բարձր գեղարւեստական գրւածք լոյս չը տեսաւ այդ տասնամեակում:»

«Մուրճը» սկսեց իր գործունէութիւնը նպաստաւոր պայմանների մէջ: «Հայ հասարակութիւնը, ասում է խմբագիրը, մի ամսագրի հրատարակութիւն կարեւոր էր համարում, հայ գրական շրջանները նրան անհրաժեշտ էին համարում: «Մուրճը» իր ժամանակի օրինաւոր գաւախն է. նրան սպասում էին, նրան պահանջում էին»:

Կար մի աւուղ սաղմ, մի ընտիր, թէև փոքրիկ շրջան, որ զգոււմ էր իր ժամանակի ճահճացած մըթնոլորդից, որ պահանջ էր զգում մտքի նոր, թարմ հասանքների առաջադիմական մտքով, որ գիտէր յարգել ճշմարիտը, բարին և արհիւրը:

«Մուրճի» կոչումն էր լինել, ինչպէս ասում է խմբագիրը, մի տեղ իբր գրող, միւս տեղ մշակող ոյժ, երբորդ տեղում իբր գնահատող, չորբորդ՝ իբր խնդիրներ յարուցանող, մի այլ տեղ իբր ուղղութիւն տող, իբր ընթերցանութեան նիւթ մատակարարող: Արասխանեանը հաւատացած էր, որ «Մուրճը» եկել է կատարելու առաքելական գեր, որի համար նա կոչւած էր:

Սօսենք այժմ «Մուրճի» բովանդակութեան մասին:

«Մուրճը» սկզբից և եթ յայտարարեց, որ նա եկել է նպաստելու, գարկ տալու ինքնուրոյն գրականութեան զարգանալուն: Ահա ինչու ինքնուրոյն

գրւածքները անհամեմատ աւելի մեծ տեղ էին բռնում ամսագրի մէջ, քան թարգմանականը: Բայց որ թարգմանական գրականութեան տրւած էր իր պատուաւոր տեղը, դրան ապացոյց այն երկասիրութիւններն են, որոնք թարգմանուած են եւրօպական, ռուսաց և կովկասեան ազգերի գրականութիւնից, ինչպէս, օրինակ, Գէօթէի, Հայնէի, Պուշկինի, Լերմօնտովի, Սենկևիչի, վրաց և թուրք հեղինակների գրւածքները:

Արասխանեանը, ինքնուրոյն գրականութեան զարկ տարու համար, «Մուրճի» էջերը լայն բաց էր արել ոչ միայն անւանի հեղինակների առաջ, այլ և բոլորովին նոր, երկրասարդ սկսնակների: Նա սկզբից արդէն յայտարարեց, որ անունների ետևից չէ ընկնելու: Նրա խմբագրութեան դռները բաց էին ամենքի առաջ, որոնք կամենում էին անկեղծ սրտով որ և է գործ կատարել:

Այժմ հասկանալի է, թէ ինչու 80-ական թւականների գրական շարժումը, մանաւանդ բանաստեղծութիւնը և քննադատութիւնը, անխոզելի կերպով կապուած է «Մուրճի» հետ:

Բովանդակութեան կողմից «Մուրճը» աչքի է ընկնում նախ, իբրև կենդանի օրդան: Փամանակակից հասարակական կեանքը և գրականութիւնը անդրադարձել են ամսագրի էջերում: Ով ցանկանում է ուսումնասիրել այդ դարեշրջանը, նրա համար «Մուրճը» թանգազին նիւթեր է ներկայացնում:

«Մուրճն» ունի բազմակողմանի բովանդակութիւն և լայն ծրագիր: «Մուրճ»-ի հետ, ասում է Արասխանեանը իր վերջին առաջնորդողում, հայկական ամսագրութիւնը մտաւ մի նոր շրջան, ամսագիրը իր անկախական նեղ ծրագիրը փոխեց լայն ծրագրի: Նա

աշխատեց ընդգրկել այն խնդիրները, որոնք շօշափում են ժողովրդի հոգեկան և նիւթական կեանքը:

Մի առանձին խնամքով կազմուած էին այն բաժինները, որոնց համար աշխատում էր միայն ինքը խմբագիրը. որոնք էին՝ առաջնորդողներ, քաղաքական տեսութիւն, ամսւայ քրօնիկ, դանազան լուրեր: Գրում էր և գրախօսութիւններ:

«Քաղաքական բաժնի միջոցով ընթերցողները կարող էին ծանօթանալ այն բոլոր անցքերի հետ, որոնք տեղի էին ունենում Եւրօպայում:

Աւելի հետաքրքրական էր ամսւայ քրօնիկը: Այստեղ արտայայտուած էր հասարակական կեանքը իր գանազան երևոյթներով: Քաղաքային կամ հոգաբարձական ընտրութիւններ, դպրոցական կեանքի աչքի ընկնող երևոյթները, գանազան ընկերութիւնների գործունէութիւնը, թատրոնի վիճակը և այլն: Այս բոլորը տեղ էր գտնում այդ բաժնում: Արասխանեանը գնահատում ամեն մի երևոյթ, անաչառութեան ցոյց տալով նրա լաւ կամ վատ կողմերը, և ըստ այնմ խրախուսում կամ պախարակում էր:

Բանակոխներ նա վարում էր մեծ վարպետութեամբ: Նա կարողանում էր բռնել հակառակորդին նրա սեփական խօսքերով և ցոյց տալ նրա հակասութիւնները:

Հետաքրքրական է «Մշակի» վերաբերմունքը դէպի «Մուրճը»: Արժրունին չէր կարող մոռանալ, որ Արասխանեանը բարձր է դասում նրա գործունէութեան միայն առաջին տասնամեակը: Արժրունին սկզբից և եթ թշնամական դիրք բռնեց դէպի այն բանաստեղծները, որոնք աշխատակցում էին «Մուրճին»:

Ծագրում էր Յ. Թումանեանին նրա մի ստանաւորի համար, իսկ այս տողերը գրողի մասին ասում

էր, որ նա բանաստեղծութեամբ է մղում բանակրիւ:

Արապխանեանը նոյնքան հմտութեամբ էր վարում «Զանազան լուրեր» բաժինը: Այստեղ արտացոլում էին առօրեայ կեանքի բոլոր դէպքերը:

«Մուրճի» գլխաւոր բաժիններից մէկն էր բանաստեղծութիւնը:

«Մուրճում» տպւում էին բանաստեղծութիւններ, որոնց հեղինակն էր Յովհաննէս Թումանեանը, որ մի անգամից իր վրա դարձրեց ամենքի ուշադրութիւնը: Գրում էին նաև Մասուրեան, Լեոնեց, Ա. Իսահակեան, տողերիս գրողը և այլն:

Ոչ միայն «Մշակը», այլ և միւս բոլոր օրգանները՝ «Նոր-Դար», «Արձագանք», թշնամաբար էին վերաբերւում դէպի նոր բանաստեղծները: Դրա պատճառը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ այն, որ բոլոր յայտնի և անյայտ գրողները իրանց գործերը տպւում էին «Մուրճի» մէջ և այդպիսով նպաստում ամսագրի տարածւելուն:

«Մուրճի» մէջ աչքի էր ընկնում և քննադատական բաժինը: «Մուրճից» առաջ քննադատական բաժինը շատ չնչին տեղ էր բռնում լրագիրներում: Մտկաւ էր պատահում գրախօսութիւն լոյս տեսած գրքերի մասին: «Մուրճի» մէջ գրական-քննադատութիւնները, գիտական հետազոտութիւնները դարձան մշտական և անհրաժեշտ բաժին: Լոյս տեսնող գրքերի մասին միշտ յայտնւում էին կարծիքներ երբեմն կարճ գրախօսականով, երբեմն ընդարձակ: Ամեն մի հեղինակ կարող էր յուսալ, որ իր գրքի մասին «Մուրճի» մէջ տպւած կը լինի անաչառ կարծիք: Գրականագէտների շրջանում այդ բաժինը մեծ հաւատ էր ներշնչել դէպի ինքը: Բացի գրախօսութիւնից, ամսագրի մէջ երևում էին լուրջ քննադատութիւններ: Գննադատներից պէտք է յիշել Նզդիշ Մազաթեանին, որի քննադատութիւնները Պատ-

կանեանի և Շահագրիգեանի մասին տպւեցին «Մուրճի» մէջ: Այս քննադատութիւնների մէջ լուրջ և հիմնաւոր քննադատի բոլոր նշանները ակնյայտնի երեւում են: Նա խոստանում էր լինել լաւ քննադատ, բայց հոգեկան հիւանդութիւնը խոչնդոտ հանդիսացաւ: Նոյն այդ հեղինակների մասին քննադատութիւններ գրել է և Կ. Կուսիկեանը:

Միւս հայ գրողներից քննադատութեան առարկայ եղած են Յովհաննիսեանի (Ա. Քալանթար), Թումանեանի (Մանուէլեան), Պոռչեանի (Քարամեան), Իսահակեանի (Աղբալեան) մասին քննադատութիւններ: Իսկ օտար և ուսու հեղինակներից Իբսէն, Հայնէ (Չօբանեան), Լերմոստով (Մանուէլեան), Բելլինսկի (Աղբալեան): Գրական քննադատութեան հետ միասին «Մուրճը» հետևում էր նաև ժամանակակից թատրոնին: Այդ բաժինը վարում էր նախ խմբագիրը, յետոյ այս տողերի գրողը:

Գեղարեւտի ճիւղերը՝ նկարչութիւն և երաժշտութիւն՝ նոյնպէս տեղ էին գտնում ամսագրի մէջ: Անպակաս էին նաև դպրոցական, մանկավարժական յօդւածներ (Յ. Տէր-Միրաքեան, Յ. Բարխուդարեան):

Համեմատաբար աւելի թերի էր գաւառական բաժինը: Ծիշղէ է, «Մուրճը» ձգտում էր տալ գաւառական կեանքի ուսումնասիրութիւններ, բայց գաւառական թղթակիցների սակաւութեան պատճառով, չէր կարողանում լրացնել այդ բաժինը:

«Մուրճում» երևում էին նաև կենսագրութիւններ (Զմշկեանի՝ Սունգուկեանի կենսագր.) Աղայեան — «Իմ կեանքի գլխաւոր դէպքերը»: Տպւում էին և ճանապարհորդական գրւածքներ Լ. Մարգոսեանի «Այց Թիւրքաց Հայաստանին», «Հինգ օր» Լէօի, «Զմիւռնիւրից մինչև Ալէքսանդրապոլ» — Տէր-Միրաքեանի:

«Մուրճի» վերջին յօդաձևում խմբագիրը փորձ է անում ներկայացնել «Մուրճի» կատարած դերը:

«Այսքան լայն ծրագիր, գրում է Արամյանենանը իրագործելու համար, հարկաւոր էր ժամանակակից սերնդի արժանաւոր ոյժերից շատերի աջակցութիւնը, և կարող ենք ներքին գոհունակութեան զգացմունքով վկայել, որ այդ աջակցութիւնը մենք գտել ենք, և ինչ կատարւած է, — մի ամբողջ սերնդի աջակցութեամբ է կատարւած: Այդ ժամանակում վերակազմւեց հայոց բանաստեղծական գրականութիւնը, նոր արժանաւոր ոյժեր հաստատուեցին վիպագրութեան մէջ, հիմք դրւեց հանրամատչելի գիտական գրականութեան, և անպեսական սօցիալական խնդիրները մուտք գործեցին գրականութեան մէջ:

Ահա «Մուրճի» մատուցած ծառայութիւնը:

90-ական թւականներին շարունակւում էին նախորդ շրջանի լրագիրները՝ «Մշակ», «Արձագանք», «Նոր-Դար» և «Աղբիւր» մանկական ամսագիրը:

Արժրունու մահից յետոյ «Մշակը» մի տարու չափ ընդհատւեց, յետոյ անցաւ Ալ. Քալանթարի ձեռքը: Նոր խմբագիրը սկզբից և եթ յայտարարեց, որ պիտի շարունակէ «Մշակի» նախկին ուղղութիւնը և և հետեի նրա ծրագրին: Պահպանեց և մեծ լ տառի ուղղագրութիւնը: Քալանթարը գրում էր թէ առաջ և թէ այժմ առաջնորդներ ժամանակակից աչքի ընկնող խնդիրների մասին: Թատրոնական բեցենդիան վարում է մեծ մասամբ ինքը՝ «Միրող» ստորագրութեամբ: Գրում էր երգիծաբանութիւններ Վրճին ստորագրութեամբ: Երբեմն տպւում էին նրա ճանապարհորդական տպաւորութիւնները: Քալանթարի օրով «Մշակի» մէջ մեծ տեղ բռնեց գիւղատնտեսական բաժինը: Այստեղ տպւում էին բազմաթիւ յօդաձ-

ներ, որոնց մէջ խմբագիրը շօշափում, արծարծում էր գիւղատնտեսութեան վերաբերեալ հարցեր: «Մշակի» նոր շրջանում գլխաւոր աշխատակիցն էր դարձեալ Հ. Առաքելեանը, որ Քալանթարի բացակայութեան ժամանակ վարում է խմբագրի պաշտօն: 90-ական թւականների կէսից Լէօն պաշտօն ստացաւ «Մշակի» խմբագրատանը և դարձաւ նրա գլխաւոր աշխատակիցներից մէկը: Գրեթէ իւրաքանչիւր համարում երևում էին նրա յօդաձևերը ժամանակակից խնդիրների մասին: Վերջին տարիները Լէօն ինչ ինչ պատճառով այլ ևս չէր աշխատակցում «Մշակին»:

«Արձագանքի» և «Նոր Դարի» մասին գրել եմ իր տեղում: Այժմ ոչինչ նոր բան չէ կարելի ասել նրանց մասին: Ինչ վերաբերում է «Աղբիւրին», նա երկար տարիների ընթացքում, մինչև «Հասկերի» երկալը, մնում էր միակ մանկական ամսագիրը, որի մէջ ամփոփւում էր և ժամանակակից մանկական գրականութիւնը:

90-թւականներին սկսեցին հրատարակել «Թատրոն» հանդէսը և «Լումայ», որոնց մասին կը խօսենք այժմ:

Թարխանեանը հրատարակում էր «Թատրոն» վերնագրով մի արմանախ, որ ամբողջապէս նւիրւած էր թատրոնական գործին: Այստեղ գետեղում էր թէ Թիֆլիսի թէ գաւառական թատրոնների ներկայացումների ըզղւմէն: Տպւում էին յիշողութիւններ թատրոնի անցեալի մասին, օր. Զմշկեան, Պոօշեան: Յաճախ երևում էին թարգմանական պէտքեր, օր. Մարիա Ստիւարտ: Հանդէսի մէջ երևում էին նաև քննադատութիւններ:

90-ական թւականների թատրոնի գործունէու-

թիւնը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ձեռքի տակ ունենալ Թարխանեանի «Թատրոնը»:

1886 թ. սկսեց հրատարակել «Լուսայ» հանդէսը՝ սկզբում վեցամսեայ, յետոյ զարձաւ ամսագիր և շարունակուում է մինչև օրս: Հրատարակիչ— խմբագիրն է Գիւտ ք. Աղանեանը: Ամսագրում տպւում էին ընթացիկ գրականութեան արտադրութիւնները՝ Մուրացանի վէպերը, Շիրվանզադէի գրամաները և մանր պատմածքներ, Փափազեանի, Պուշեանի, Ենգիբարեանի և ուրիշ գրողների երկերը:

Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Ղ Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

90-ական թւականներին մամուլի հետ կենդանացաւ և բանաստեղծութիւնը: Մէկը միւսի ետևից յայտնուում էին նոր բանաստեղծներ՝ Յ. Յովհաննէսեան, Յով. Թումանեան, Ա. Ծատուրեան, Լ. Մանուէլեան, Ա. Իսահակեան և այլն: Մէկը միւսի ետևից լոյս էին ընծայում բանաստեղծական ժողովածուներ մէկ կամ երկու հատորով: Նրանք բոլորը համախումբաւ էին «Մուրճի» շուրջը, որից ստանում էին խրախոյս և քաջալերութիւն: Հասարակութեան կրթւած մասը ջերմ համակրութիւն էր ցոյց տալիս դէպի բանաստեղծները: Միայն մամուլն էր բռնել թշնամական դիրք, ոչ ոքի մէջ շնորհ չէր տեսնում և չէր ուզում ճանաչել: «Արձագանքը» նոր բանաստեղծներին անւանում էր «ոտանաւոր գրողներ»: Արծրունին ծաղրում էր Յով. Թումանեանին նրա մի ոտանաւորի համար, նոյնպէս և այս տողերի գրողի մասին գրեց, թէ մեր բանաստեղծը բանաստեղծութիւններով է մզում բանակուի: Դա սաւած էր հետևեալ ոտանաւորի տիւթով («Մեր բանաստեղծներին»)

«Կնւրհատ հոգով և միաբերան
Բարձր հնչեցրէք ձեր ազնիւ տաղեր,
Ինչպէս անտառում նորագարձ գարնան
Երգում են աշխոյժ նորեկ թռչուններ:

* * *

Ծառերի վրա սև ագռաւները
Միասին խմբւած թոյ գ անվերջ կուռան.

Միթէ հնչական ձեր նւագները
 Ուպոտ ձայներում պիտի խլանան»:

Դրանց թշնամանքի պատճառն այն էր, որ բանաստեղծները գրում էին «Մուրճի» մէջ և այսպիսով նպաստում նրա տարածւելուն: Ահա ինչու հայի չար նախանձը իր գլուխը բարձրացրեց: Սակայն որովհետև բանաստեղծները շարունակում էին իրանց քաղցր երգը և արհամարում նախանձոտների հայհոյանքը, հակառակորդները կամաց կամաց սկսեցին հաշտել և էլ բերան չէին բաց անում: Ուրացողները դարձան հաւատացողներ:

Բանաստեղծների հետ միաժամանակ հանդէս եկան նաև վիպասաններ՝ Լէօ, Շիրվանդադէ, Փափազեան, Ահարոնեան և այլն, որոնց մասին խօսք կը լինի յաջորդ պրակում:

Նախկին շրջանի բանաստեղծութեան մօտիւնները գլխաւորապէս ազգային էին: Բանաստեղծների ոգեւորութեան աղբիւրը ազգն էր իր անցեալով, ներկայով և ապագայով: Նրանք փառաբանում էին պատմական նշանաւոր անցքեր, Վարդան Մամիկոնեանին և նրա խնկելի զինակիցներին:

Մի առանձին պատկառանքով էին յիշում Սահակի և Մեսրոպի, Եղիշէի և Մովսէս Սորենացու անունները: Նրանք ոգրում էին հայի դարաւոր տառապանքը, պարսաւում էին հայի պակասութիւնները՝ ագիտութիւնը, նիւթասրաշա ոգին և անաարբերութիւնը զէպի ազգային շահերը. բոլորեքեան տոգորւած էին վերածնութեան գաղափարով: Քարոզում էին լոյս և գիտութիւն, ցոյց էին տալիս փրկութեան ճանապարհներ:

Առաջին շրջանի ամենայաջող երգերը այնպիսիներն էին, որոնց մէջ փառաբանում են ազգ, հայ-

րենիք, մայրենի բնութիւն: Օր. Պատկանեանի «Արաքսի արտասուքը», Նալբանդեանի «Մեր հայրենիքը», Շահագիգեանի «Լևոնի վիշաբ»:

90-ական թւականների բանաստեղծութիւնը տարբերում է նախորդ շրջանի բանաստեղծութիւնից նրանով, որ նոր բանաստեղծութեան մէջ գրեթէ բացակայում է ազգային մօտիւր: Ազգային մօտիւր այլ ևս չէր ոգևորում բանաստեղծներին: Նրանք գտել էին ոգևորութեան նոր աղբիւրներ, որոնք աւելի ընդարձակ էին:

Յիրաւի, նորագոյն բանաստեղծների ոտանաւորների մէջ պատահում են և ազգային մօտիւններ, բայց շատ սակաւ: Իւրաքանչիւրը իր տուրքն էր տալիս ազգին, գրելով մի քանի ոտանաւորներ՝ տոգորւած ազգային ոգով, օր. Յովհաննէսեանի «Տղմուտը», Ծատուրեանի «Հայրենիքը»: 90-ական թւականների բանաստեղծութեան մէջ մեծ տեղ են բռնում ժողովուրդը և անհատական զգացումները:

Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Է Ս Ե Ա Ն

Նրա կեանքը *)

Յովհաննէս Յովհաննէսեանը ծնւել է 1864 թ. սպրիլի 26-ին Վաղարշապատ գիւղում: Հայրը այնքան միջոց չունէր, որ նրան իր ծախքով կարողանար ուսում տալ. բայց նա յաջողեցնում է որդուն Լազարեան ճեմարանի կանգիտատ ընդունել տալ

*) Յովհաննէսեանի մասին կենսագրական տեղեկութիւնները, իմ խնդրանքը, ուղարկել է ինձ բանաստեղծը, որի համար յայտնում եմ շնորհակալութիւնս:

Հեղինակ

Լազարեանների հաշուով ուսում ստանալու համար: Այնուհետև, ճեմարան կանչելու դէպքում համապատասխան դասարանի պատրաստութիւն ունենալու համար, նա որդուն տալիս է հանգուցեալ Վահան վարդապետ Բաստամեանի բաց արած փոքրիկ դըպրոցը, ուր մի տարի սովորելուց յետոյ ընդունւեց Երևանի պրօգրիմնագիւմն: Այստեղ նա սովորեց մինչև 1877 թ. սեպտեմբերի վերջերը, երբ նրան կանչեցին Մօսկւա: Լազարեան ճեմարանում ուսումնս սկսեց երրորդ դասարանից և յաջողութեամբ (արժաթի մեդալով) աւարտեց 1883 թ.: Նոյն թիւին մտաւ Մօսկւայի համալսարանի պատմական-լեզուագիտական բաժինը, որ աւարտեց 1888 թ.: Այդ տարւայ աշնանից սկսեց մանկավարժական գործունէութիւնը, որ անընդհատ տևեց (ս. Էջմիածնի ճեմարանում, Ներսիսեան դպրոցում և մի տարի Յովհաննէսեան ուսումնարանում) մինչև 190⁹/₁₀ ուս. տարին:

1906 թ. նրա հանգուցեալ բարեկամ Նահապետ Եպիսկոպոսը, որ այդ ժամանակ Էջմիածնի Սինոդի անդամ էր, համոզեց նրան ընդունել Սինոդի ատենադպրի պաշտօնը այն պայմանով, որ շարունակէ դասերը Գէորգեան ճեմարանում: Այդպէս շարունակեց մինչև 190⁹/₁₀ թ., երբ ինչ-ինչ հանգամանքներից ստիպւած հրաժարւեց դասերից, և այժմ կատարում է միայն Սինոդի ատենադպրի պաշտօնը:

Նրա գրական գործունէութիւնը սկսւել է շատ վաղ: Երբ չորրորդ դասարանի աշակերտ էր 15 տարեկան, երբ մի կողմից ընթերցանութեան ազդեցութեան տակ (մասնաւորապէս Պուշկին, Լերմօնտով Բայրըն, Հայնէ), միւս կողմից՝ հայրենիքի կարօտով վառւած՝ սկսեց իր մանկական գրացմունքները ու մտքերը դրի առնել յանգաւոր տողերով: Քիչ չէր

ազգում նրա վրա իր սիրելի ուսուցիչ Սմբատ Շահազիզեանը: Առանձին եռանդով սկսեց գրել 1880 թվականից: Գրում էր ինքն իրա համար, չէր սիրում ընկերներին ցոյց տալ, որոնք սակայն գիտէին, որ նա ոտանաւորներ է գրում: Ճեմարանի մեծ դասաբաններում աշակերտական թերթ էին հրատարակում «Յոյս» անունով: Մէկ մէկ այնտեղ գրում էր: Ուսանողութեան վերջին տարին էր, որ մի խումբ մօտիկ ընկերները նրանից ծածուկ հոգացել էին դրամի մասին և մի գիշեր, մի ընկերական հացկերոյթից յետոյ, ստիպեցին նրան խոստանալ թոյլ տալ իր ոտանաւորների հրատարակութիւնը, և այսպիսով 1887 թ. լոյս տեսաւ նրա գրածքների փոքրիկ ժողովածուն:

1888 թ. վերջացաւ նրա ուսանողութեան անհոգ շրջանը: Սկսեց հոգսերով ու ցաւերով լի կեանքը: Այդ ժամանակահանից սկսած միայն հազազիւտ ոգեւորութեան ժամերն են եղել բանաստեղծութեան նւիրւած: Այն մթնոլորդը, այն կեանքը, որով ապրում էր, շատ ու շատ հեռու են գրական ստեղծագործութեան համար նպաստաւոր լինելուց:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Յովհաննէսեանը գրում էր բանաստեղծութիւններ, որոնց քննութիւնից երևում է, որ նա դեռ ևս նմանողութեան շրջանումն էր գտնւում: Նրա բանաստեղծութեան մի քանի մօտիւնների վրա ազդել է Շահազիզեանը, որի աշակերան է եղել: Նոյնպէս նրա վրա ազդել է Լերմօնտովը: Նրա մի բանաստեղծութեան վրա իր դրոշմը դրել է Լերմօնտովը: «26 ապրիլ» ոտանաւորի մէջ նա ևս անցած կեանքը համարում է «անպտուղ»: Լերմօնտովը ասում է. „Мы осушили умъ наукой безплодной“: Յովհաննէսեանը ասում է. «Իրաութիւնն, ինչպէս մի թոյն դանդաղ կոտ, վարակեց հոգիս»: Մի ուրիշ տեղ՝ «երբ թոյնը ճաշակեցի զիտութեան»: Յովհաննէսեանի բանաստեղծութեան վրա ազդել է և Նադսօնը, որ ուսանողների սիրած բանաստեղծն էր, շնորհիւ իր իդէալական վեհութեան: Այն միտքը, թէ ձմեռը չէ կարող արգելել շքեղ, ծաղկաբոյր գարնան գալուստը, Նադսօնի խօսքն է: Նոյնպէս և այն խօսքերը, թէ բանաստեղծը չէ կարող իր բոլոր սէրը նւիրել իր սիրած ազնկան, այլ սրտի մէջ մի անկիւն պահել է թշուառների համար, բանաստեղծի բողոքը ժամանակակից շարիքի դէմ—այս բոլորը Նադսօնի ասածն է:

Յովհաննէսեանի վրա ազդել է և Հայնէն: Նա երկինքը համեմատում է սրտի հետ, աստղերը սիրունու աչքերի հետ, տիեզերքի անհունութիւնը իր սրտի անհունութեան հետ: Այդ ոտանաւորի երկու

տունը Շահագրիգեանը վերցրել է Հայնէից և նոյնութեամբ մտցրել իր մի ինքնուրոյն ոտանաւորի մէջ: Յովհաննէսեանը անշուշտ ազդել է իր ուսուցչից: Սակայն չպէտք է կարծել, որ Յովհաննէսեանը եղել է լոկ հեռուող: Ոչ: Նա ունի բազմաթիւ ինքնուրոյն ոտանաւորներ. ինչպէս «Տղմուտը», «Արտաւազը» «Հատիկը», «Արագն եկաւ լափին տալով», «Արագեօղի բարձր սարին» և այլն:

1908 թ. Յովհաննէսեանը լոյս ընծայեց լիակատար ժողովածու, որ կազմում է մի պատկառելի հատոր, որի մէջ մտել են բազմաթիւ նոր ոտանաւորներ: Այժմ ծանօթանանք հեղինակի պօէզիայի հետ:

Մի ոտանաւորի մէջ բանաստեղծը յայտնում է իր հիասթափութիւնը, ասելով, որ արդէն ճաշակել է «սիրոյ թոյնը և մեղրը»: Բայց նա տակաւին կոյսին արժանացնում է իր սիրոյն:

Նա փափագում է ծծել գեղջկուհու շրթունքի «մեղրը», «քաղել թշերի վարդը», «շամամ ծծերի հոտն առնել»: Աւելի մեծ երջանկութիւն չը կայ նրա համար, քան այդ կոյսի սէրը: Նա պատրաստ է խեղդել իրան նրա ապրեջում մաղերով: Նա խոստանում է իր սրտի թագուհուն զոհ բերել իր բոլոր զգացումները, «արշալոյսի շողերից պսակ հիւսել», նրա կուրծքը ցօղել վարդի բոյրով, նա կուզէր յաւիտեան «զերի մնալ» իր սիրուհու ձեռին, որովհետեւ այլ երջանիկ վիճակ չը կայ նրա համար: Բանաստեղծը շատ երջանիկ է և խորհուրդ է տալիս պատանիներին, որ շտապեն ճաշակել կեանքի վայելչութիւնը, որովհետեւ կը ծերանան, և այն ժամանակ ուշ կը լինի, էլ չեն լինիլ նախկին կրքերը և պատանեկութեան եռանդը:

Բայց անա մի շարք ոտանաւորներ, որոնց մէջ պօէտը բոլորովին ուրիշ մտքեր է յայտնում: Այժմ

նա այլ ևս հեշտասիրութեան երկրպագու չէ, նա այլ ևս չէ երգում սիրոյ գւարձութեան մեղեդիներ, այլ ևս դարուն և վարդ չը կան նրա համար: Նա պիտի դուրս գայ կուրի ասպարէզ, թոյնով պիտի թաթախէ իր գրիչը, պիտի հանէ կեղծաւորի դիմակը, պիտի գատէ եղեռնագործին, մեծատան երեսը այրէ ամօթով: Նա հրաժեշտ է տալիս այն բոլորին, ինչ որ բանաստեղծին երջանկութիւն էր պատճառում, — ծաղկաբոյր դարուն, համբոյր, սէր, չքնաղ կոյս, վայելչութեան ժամեր, քաղցր ժպիտ և մատաղ կեանք: Նա թողնում է այդ ամենը և սիրում է աղքատներին:

«Աղքատութիւն ևս սիրեցի,

Խեղճի լացը, հառաչանք...»

Ես քնարս նւիրեցի

Վիշտ երգելու և տանջանք»:

Այս տողերից երևում է, որ բանաստեղծի հոգում տեղի է ունեցել մեծ յեղաշրջում: Նախկին հեշտասէրը դարձել է աղքատների պաշտպան և համակրող: Մի ուրիշ ոտանաւորի մէջ պօէտը հաւատացնում է, որ այսուհետեւ իր դրօշակը պիտի պարզէ աղքատութեան երգի համար: Նա պատրաստ է մեկնել ձեռք թշուառ ընկերին և մխիթարել նրա տանջած սիրտը: Նա ունի սիրոյ առարկայ, բայց իր ամբողջ սիրտը չէ կարող նւիրել նրան. սրտի մէջ կայ մի անկիւն թշուառութեան զոհերի և ճակատագրի խորթ զոհերի համար: Այդ սէրը պիտի տանէ «հառաչանքի հովիտը»:

Ահա այսպիսի հակասական աշխարհում է տեղերում պօէտը: Իեռ ևս կեանք չը մտած, դեռ ևս չը տեսած այն շարիքը, որի դէմ նա զինւում է իր «յանգաւոր տողերով», նա սկսում է մարտնչել շա-

րիքի դէմ: Նա կեանքը ուսած էր միայն գրքերից, չէր տեսել դեռ ևս թշուառութեան գոհերին, ճակատագրի խորթ զաւակներին և հառաչանքի հովիտը: Այդ մատաղ տարիներում երկու տեսակ ձգտումներ ալեկոծում են բանաստեղծի հոգին-անձնական բարօրութեան տենչը և մարդասիրութիւնը: Այդ երկու հակառակ հոսանքների մէջ տարուբերում է պօէտը:

Բանաստեղծը, կեանքի ծովը նետելով, իրան յանձնում է բախտին, ալիքների վրա տարուբերելով: Այս բոլորից յետոյ հասկանալի է, ինչու պօէտին այցելում են երբեմն յոռետեսութեան ըոպէներ, հոգեկան լքում և վհատութիւն: Այսպիսի մուայլ բոպէներում բանաստեղծը իրօք խղճալի է: Հազիւ քսան երկու տարեկան՝ նա արդէն ծերացած է, նա սարսափում է իր պատկերից, նա կորցրել է և սէր և ոգևորութիւն («26 ապրիլի»): Գիտութիւնն է, որ թունաւորել է նրա հոգին, և նրա կասկածաւոր միտքը քաղել, խորտակել է կեանքի ծաղիկը: Հազիւ քսան երկու տարեկան՝ նա զգում է, որ հանգչում է հոգին, որ էլ չը կայ բոցը ոգևորութեան, որ սէրը կորցրել է իր նախկին հրապոյրը. և քաղցրութիւնը վառվառն կեանքի դեռ ևս ոչ մի ծաղիկ չը քաղած, նա ընկած է, ինչպէս մի մաշւած ծերուկ («Զգում եմ արդէն»): Ինչ վերաբերում է ոգևորութեան սառչելուն, դա համապատասխանում է իրականութեան, որովհետև, յիրաւի, ապրելով մի գիւղում, որտեղ ոչինչ չը կայ զբաղեցնող կուլտուրական մարդուն, նա յետ է մնում իր ժամանակից և ուղղակի թմրում: Բնական է, որ այդպիսի պայմաններում ոգևորութիւնը կարող է սառչել: Իրա հետևանքը եղաւ այն, որ երկար ժամանակ էլ ոչինչ չէր գրում, համարեա մոռացւած էր: Այդպէս էլ

կը մնար և աւելի ևս կընկնէր, եթէ նրան չը հրաւիրէին Ներսիսեան դպրոցից ուսուցչի պաշտօնով: Թիֆլիսում, բնական է, նա նորից պիտի կենդանանար, որովհետև կեանքի պայմանները նպաստում են տաղանդի զարգացման և առատ նիւթեր է գտնում շրջապատող իրականութեան մէջ: Այնտեղ նա գուրկ չէ մնում էսթետիկական գլարճութիւններից, մըտաւոր աշխատանքից: Այս բոլորը վերականգնում է բանաստեղծի մէջ ստեղծագործական ոյժը և եռանդը: Եւ իրաւ, դրանից յետոյ նա սկսեց յօրինել նոր բանաստեղծութիւններ: Եւ դրա շնորհիւ էր, որ նա դարձեալ յայտնւեց և նրա մասին գրեցին համակրական քննադատութիւններ, ինչպէս, օրինակ, Վանցեանը, որ նրան գերադասում էր միւս բանաստեղծներից:

Յովհաննէսեանը գրում էր և բանաստեղծի կոչման մասին: Մի ոտանաւոր նւիրւած է Գամառ-Քաթիպային, որին յանդիմանում է, թէ ինչո՞ւ քնարը կախել է պատից, ինչո՞ւ նա չէ շարունակում մարդկանց սրտերը վառել սիրով, երգել բարին և կարեկցութիւն («Մի թողնիր, երգիչ, քնարդ կախւած») Այստեղ պարզ երևում է Պուշկինի ազդեցութիւնը («глаголомъ жги сердца людей») Մի տեղ նա պահանջում է, որ պօէտը զարթեցնէ քնած զգացմունքը և վառէ մեր սրտերում ազնիւ կրքեր («Երգչին»): Մի ուրիշ տեղ հրաժեշտ է տալիս գարնան և վարդին և ուխտում է երգել միայն խեղճի լացը, վիշտը և տանջանքը: Ահա մի հակապատկեր այն բանաստեղծութիւններին, որոնց մէջ պատրաստ է իրան խեղդել ապրշումի մագերով, կամ այն ոտանաւորը, որ սկսում է այսպէս:

Բանաստեղծի կոչումը

«Ախ, տւէք ինձ քաղցր մի քուն,
 Կեանքից հեռու սլանամ,
 Այն աշխարհը, ուր խնդութիւն
 Եւ սէրն է միշտ անթառամ»:

«Ասում են, պօէտ» ոտանաւորը յիշեցնում է Նալբանդեանի «Ասօրեայ աշխարհը»: Այստեղ հասարակութիւնը կամենում է լսել ոչ վիշտ, հառաչանք, այլ ուրախ տաղեր, մինչդեռ բանաստեղծը իր քնարը նւիրել է մարդկային թշւառութիւնները երգելու: Նոյն այդ միտքը, որ արտահայտել է Նալբանդեանը միւս ոտանաւորի մէջ («Մանկութեան օրեր»), մենք գտնում ենք Յովհաննէսեանի ոտանաւորի մէջ («Ամենայն անգամ, երբ թեթևամիտ»)..

«Այնտեղ, ուր արցունք, շղթայ և աւեր,
 Ուր լուում է լոկ հառաչք լալագին,
 Քո քնարիցը թող ուրախ ձայներ,
 Ով թշւառ երգիչ, բնաւ չը լսւի»:

Նալբանդեանի ասածը.

Ներկայ օրերում, այլ ինչ սև քնար.
 Սուր է հարկաւոր կտրիճի ձեռքին,
 Արիւն ու ու սրով թշնամու վրա —
 Այս պիտի լինի խորհուրդը կեանքի:

Յովհաննէսեանի լաւագոյն ոտանաւորներն են՝ «Գեղեցիկ օրեր», «Գիւղի ժամը», Աւետարան, «Անլոյս խաւարը», «Ես քեզ սիրեցի», «Ամենայն անգամ», «Երբ մատաղ մուսաս», «Արագն եկաւ», «Ալագեազի բարձր սարին», որոնք հրաշալի ժողովրդական եղանակով երգում են և մի մի գոհարներ են հայկական պօէզիայի մէջ: Գիւղի ժամը մի սիրուն գիւղական պատկեր է: Այստեղ նկարագրւած են հայ գեղջուկի կեանքից մի քանի գծեր՝ ժամասիրութիւն, բարեպաշտութիւն, իսկ

բացասական կողմը՝ վաշխառութիւնը, որ գիւղացոց համար մի մեծ, կործանիչ շարիք է: «Հատիկը» նոյնպէս մի սիրուն գործ է, ուր շատ համակրելի գծերով նկարագրւած է երկրագործը, իբրև քրտնաջան աշխատաւոր և ջերմ հաւատացող, որի ուրախութիւնը առատ հունձն է, իսկ վիշտը անբերբիութիւնը:

Շատ յաղող է «Արտաւազը»: Մրա նիւթը շատերն են՝ նշակել՝ Շահագիգ, Բաֆֆի, բայց գեղարւեստական տեսակէտից նրանց ոտանաւորներից աւելի լաւ են: Յաջող է նոյնպէս «Տղմուտը»: «Արտաւազի» մէջ լեզուն և ոճն էլ ուժեղ է, տաղաշափական ձևն էլ աւելի եռանդուն: «Տղմուտը» ամբողջապէս սողորւած է ազգասիրական ոգով: Իր բովանդակութեամբ յիշեցնում է «Արաքսի արտասուքը»: Այնտեղ ևս հակադրւած են նախկին փառքը և այժմեան թըշւառ վիճակը: Երկուսի մէջ ևս հեղինակները խօսում են կշտամբանքով: Երկուսի մէջ ևս հեղինակները տալիս են պատմական գետերի նկարագրութիւնը: Երկու գեաներն էլ լցւած են վշտով: Ոտանաւորը թարգմանւած է ուսերէն և արտասանւում է բեմից:

Յովհաննէսեանը թարգմանել է օտար հեղինակներից, որոնք են՝ Շիլլեր, Գէօթէ, Նադսոն, Հերվեգ, Տեննիսոն և այլն, բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ, բալլադներ: Թարգմանութիւնները բաւականին յաջող են, մօտ են բնագրին:

Յովհաննէսեանը լերիկ բանաստեղծ է: Նրա ոտանաւորների վիսաւոր մօտիւններն են սէրը իր քաղցրութեամբ և գառնութեամբ: Առաջ ոչինչ չը կար նրա համար աւելի բարձր, քան սէրը, և կեանքի վայելչութիւնը, բայց յետոյ նրա մէջ կատարւում է յեղաշրջում, և նրա մէջ մարդասիրութիւնը առաջնակարգ տեղ է բռնում: Նրա ոտանաւորները լցւած

են ջերմ համակրանքով դէպի ժողովուրդը, դէպի գեղջուկը, որոնց նւիրել է բազմաթիւ երգեր: Այդ երգերից ամենագեղեցիկն են «Արագն եկաւ և «Ալազետօզի բարձր սարին», որ ամեն տեղ երգուում է: Նրա բանաստեղծութեան բնորոշ գծերից մէկն է յուստեսութիւնը, բայց նա մեղմանում է ապագայի վառ յոյսերով:

Յովհաննէսեանի լեզուն և ոտանաւորները նոյնպէս գեղեցիկ են և պատկերաւոր:

Յովհաննէսեանը իր շնորհալի բանաստեղծութիւններով անմահացրեց իր անունը և պատւաւոր տեղ գրաւեց հայոց գրականութեան պատմութեան մէջ:

ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Ն Ր Ա Կ Ն Ա Ն Ք Ր

Տեղեկութիւնները Թումանեանի կեանքի մասին քաղում եմ նրա ինքնակենսագրութիւնից, որ տրւած է «Ընտիր հատւածների» մէջ:

Թումանեանի տոհմը ծագում է հին ազնւականներից:

Յովհաննէս Թումանեանը ծնւել է 1869 թ. Դսեղ գիւղում, որ գտնւում է Լոռու ձորում: Նրա հայրը, տէր Թագէտար, գիւղի քահանան էր: Իմանալով ուս-

ման արժէքը, նա սովորեցնում է որդուն գրագիտութիւն: Յետոյ նրան տալիս է տիրացու Մհակի մօտ, որ մի սենեակում հաւաքել էր մի խումբ երեխաներ՝ աղայ և աղջիկ միասին: Մհակ վարժապետը կառավարում էր «գաւազանաւ երկաթեայ»: Տասը տարեկան հասակում գնում է Ջալալօղլի, ուր մեծ և օրինակելի ուսումնարան կար Տիգրան վարժապետի հսկողութեան տակ: Այնուհետև նա մտաւ Ներսիսեան դպրոցը, բայց չաւարտեց: Նա սկսել է գրել ոտանաւորներ շատ վաղ: Ոտանաւորները երգիծաբանական, հայրենասիրական և սիրային բնոյթ ունէին: Սիրային ոտանաւորներից մէկը (1882 թ.), մի գէպքի պատճառով, տարածւեց նրա ընկերների մէջ ու մնաց մինչև օրս:

Նրա ոտանաւորներից ամենավաղ գրածը «Շունն ու Կատուն» է (1886): Ամուսնացել է 1888 թ.: Ծառայել է մի քանի տեղ: Բայց ոչ մի տեղ երկար չէ մնացել: Բանաստեղծը ծառայելու հակում չուներ:

ԹՈՒՄԱՆԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

90-ական թւակոմների սկզբում լոյս տեսաւ Թումանեանի բանաստեղծութիւնների ժողովածուն, ուր զետեղւած էին նրա անդրանիկ ոտանաւորները:

Առաջին տեղում զբաղւած են մանր ոտանաւորները «Երգեր» վերնագրով: Այստեղ քնարական բանաստեղծութիւնների հետ միասին կան և զուտ ժողովրդական երկեր: Վերջին տեսակի գրածքները աւելի յաջողւած են: Նրանց մէջ նկարագրւած են բնութիւնը և ժողովրդական կեանքից զանազան տեսարաններ:

Ահա մի շարք այդպիսի բանաստեղծութիւններ՝ «Հին օրհնութիւն», «Համերգ», «Սարերում»:

«Հին օրհնութեան» մէջ հանդէս է բերւած երկու սերունդ. մէկը պապն է, միւսը թոռը: Մի գեղեցիկ իզիլիա և միևնույն ժամանակ բնութեան նրկարագրութիւն — առևակի խոխոջը ձայնակցում է ծերունու երգին, իսկ մռայլ ժայռը՝ մաքի ետևից ընկած՝ աղանջ է գնում:

«Հին օրհնութիւնը» մի սքանչելի գիւղական իզիլիա է: Կանաչ, վիթխարի ընկուզենու տակ ծալապատիկ նստոտած են պապերը, քէֆ են անում: Ժիր մանուկները նրանց առաջ գլխաբաց և խոնարհ կանգնած՝ սպասում են մեծերի հրամանին որ տաղ սսեն: Տաղն ասում են: Պապերից մէկը, հիացած օրհնում է և ասում. «Ապրէք, բալէքս, ապրէք, բայց ոչ մեզ պէս ապրէք»: «Սարերում» վերնագրով ոտանաւորը շատ յաջող է: Վերին աստիճանի կենդանի նկարագրւած է գիշերային փոթորիկը լեռներում և մի բնորոշ պատկեր հովազական կեանքից: Գողերը վրա են տալիս տաւարի վրա, շունը հաչում է, և հովիւները մհակներով վազում են խոիկ տալու աւազակներին, չնայած, որ սաստիկ անձրև էր գալիս և փոթորիկ էր, որոտմունքը և կայծակները աղանջ էին խլացնում:

Նոյն այս սերիային է վերաբերում «Գութանի երգը»: Այստեղ պօէտը նկարագրում է գիւղացոց դաշտային աշխատանքը և նրանց ցաւերը՝ պարտքեր, կոռ ու բէգեար:

Բնարերգական երգերի մէջ բանաստեղծը արտայայտում է իր զգացումները, որոնց շարժառիթն է լեռնական գեղեցիկ բնութիւնը իր ամպամած լեռներով և անդնդախոր ձորերով («Նախերգանք»): Աէրը նոյնպէս շարժառիթ է նրա մի քանի երգերի («Իմ սէրը», «Կարօտ», «Ուրու», «Իմ երգը»): Անցած եր-

Չանկութիւնը և տխուր ներկան, կեանքի ծանր հոգսերը, յուսահատութիւնը—այս բոլորը ներկայացրած է «Երկար գիշերները» մէջ:

Ազգային վիճակը ևս հոգս է պատճառում բահաստեղծին: Մի քանի ոտանաւորներում նա ողբում է ազգի թշուառութիւնը կոտորած, աւեր, պանդխտութիւն, անտէրութիւն («Տրամութեան սաղմոսները», «Տէր, մինչև երբ», «Մեր նախորդներին»):

Միայն մի քանի ոտանաւորների մէջ պօէտը, թողնելով անհատական զգացումը, աշխատում է թափանցել տիեզերքի գաղանիքը («Ա՛խ, ես երանի») կամ հակազդել մարդկային վաղանցիկ կեանքը բնութեան յաւերժ կեանքին («Է՞յ, աստղեր, աստղեր»):

Թումանեանը գրել է և լեզենդներ: «Լուսաւորչի կանթեղը» մի գեղեցիկ նմուշ է: Կանթեղը, որ վերագրում են Լուսաւորչին, առանց պարանի կախած է երկնքից և կէս գիշերին լոյս է տալիս Արագածի կատարին: Կանթեղի մէջ իւրի տեղ սուրբի մաքուր արցունքներ են, որ երբէք չէ հատնում: Մարդկային ձեռք չի հասնի կանթեղին, ամենասատիկ քամին չէ կարող հանգցնել նրա լոյսը: Այդ կանթեղը կարող է տեսնել միայն նա, ով անմեղ է: Կանթեղը հայերի սիրոյ և յուսոյ սիմվոլն է: Շատ գեղեցիկ է «Աղթամարը», որի նիւթը, որքան մեզ յայտնի է, աւել է բանաստեղծին ուսուցիչ Փիրումեանը: Նա կամենում է բացատրել Աղթամարի անւան ծագումը: Ահա լեզենդայի բովանդակութիւնը:

Աղթամարը ծագում է «Ա՛խ, թամար» բառերից: Թամարը եղել է մի սիրուն աղջիկ, որ սպրում էր Վանայ ծովի կղզում: Մի գեղջուկ տղայ ամեն գիշեր լող տալով ծովում և աչքը դէպի կղզում վառուղ կրակը յառած՝ դիմում է ուղիղ դէպի ե-

զերքը: Այնտեղ տեսակցում է սիրունու հետ, գրկախառնում, համբուրում են և մի քանի երջանիկ ժամեր անց կայնելով միասին, սիրահարը կրկին լողալով վերագառնում է: Բայց մի անգամ, երբ ծովումն էր, չարակամ մարդիկ կրակը հանգցրին, և նա, կրուելով ալիքների հետ, վերջապէս յաղթում է և խորասուզւում ծովի յատակը: Խեղդելիս նա գոչում է. «Ա՛խ, Թամար...» Այստեղից էլ ծագում է կղզու անունը: Մէրը այն կրակն է, որ վառում է Թամարը: Նա ոյժ է տալիս պատանու բազուկներին: Առանց այդ կրակի կամ Թամարի սիրոյ, բազուկները թուլանում են, և նա խեղդւում է:

Վերին աստիճանի յաջող է «Շունն ու կատուն»: Այլաբանութիւնը շատ պարզ է և ոչ կարօտ լուսաբանութեան: Առակը գրւած է շատ սրամիտ ոճով: Նա ծանօթ է գրեթէ ամեն մի մանուկ աշակերտի:

Մի առանձին սերիա կազմում են հետևեալ ա- Աւանդու-
լանդութիւնները՝ «Անբախտ վաճառական», «Անիծած թիւնս հարսը», «Պօղոս-Պետրոս», «Փարւանա»:

Արանց մէջ կատարւում են դարմանալի կերպարանափոխութիւններ: Մարդիկ դառնում են թռչուններ: «Անբախտ վաճառականի» մէջ մէկը դառնում է չղջիկ, միւսը ճայ: «Անիծած հարսը» դառնում է յապոպ: Պօղոս և Պետրոսը փոքրիկ որբեր են, դառնում են թռչուն: Փարւանա թագաւորի աղջիկը և սիրահարը դառնում են թիթեռներ: Այս տեսակ նիւթ մշակել է Փափագեանը իր մի պատկերի մէջ, ուր քրդերից սպանւած Սհակի կինը դառնում է թռչուն և շարունակ իր ամուսնու անունն է տալիս. «Սհակ, Սհակ»:

Այդպիսի աւանդութիւնները բացառապէս հայերին չեն յատուկ: Յունաց զիցաբանութիւնը ամ-

բողջապէս լի է այդպիսի առասպելներով, նոյնպէս և Հռոմայեցոյ: Օւիդիոս Նազօնը, որ գրել է բազմաթիւ այդպիսի աւանդութիւններ, նրանց անւանում է մետամօրֆօզ (կերպարանափոխութիւն): Օրինակ, Ապօլլօնը Դափնի յաւերժահարսին դարձնում է գափնի ծառ: Պատանի Նարգիսը ծաղիկ է դառնում:

Պարզ է ուրեմն, որ Թումանեանի գրի առած աւանդութիւնները ունեցել են հնագոյն ծագում, անդրպատմական ժամանակներում: Թումանեանը այս առասպելները դարձրել է գեղարւեստական գրւածքներ, ինչպէս Օւիդիոսը:

Անուշ

Թումանեանի պօէմաների թագ ու պսակը, գլուխ-գործոցն է «Անուշը»: Գործողութեան վայրը հեղինակի հարեւիքն է, Լօռին իր բարձրաբերձ լեռներով, խորունկ ձորերով, կանաչ հովիտներով և անմատչելի առապարներով և մանաւանդ անուշահոտ ծաղկունքով:

Ահա համառօտ բովանդակութիւնը: Մեր առաջ հանդէս են գալիս երկու սիրահարներ, մէկը միւսից գեղեցիկ: Սիրուն Անուշը կուժը ուսած՝ աղբիւր է գնում: Հանդիպում է Սարօին, և տեղի է ունենում գաղանի տեսակցութիւն: Աղջկայ ուշ վերադառնալը կասկած է զարթեցնում մօր սրտում: Գալիս է Համբարձման տօնը, և ջահիլ աղջիկները սարերում «Չանգիւլում» ասելով վիճակ են հանում: Խեղճ Անուշի վիճակը գուշակում է գժբաղդութիւն, որ և տեղի է ունենում շուտով: Գիւղում հարսանիք էր: Անուշի եղբայր Մօսին և Սարօն կաշում են իրար հետ: Ընդունւած սովորութեամբ, ընկերն ընկերին գետին չը պիտի զարկէր: Բայց Սարօն, Անուշի աչքերից դիւթւած, զարկում է նրան գետին և վրան չորում: Մօսին կատաղում է և վճռում է վրէժ առնել «նա-

մարդ» ընկերից: Ամենից առաջ, նրա սիրտը զաղելու համար, ստիպում է իր քրոջը հրաժարւել սիրականից: Սարօն մի գեղեցիկ օր փախցնում է Անուշին: Նախկին ընկերները դառնում են ռիսերիմ թշնամիներ: Անուշը քիչ յետոյ վերադառնում է տուն: Այն միջոցին, երբ հայրը անիծում էր սևերես աղջկան, և հարեան կանայք անիծում էին և մրտաում, Մօսին իր որսի ետեկց էր ընկած: Վերջապէս, նա հանում է վրէժը և սիրտը հովացնում: Գնդակով սպանում է իր ռիսերիմ թշնամուն: Սարօի սպանութեան գոյժը հասնում է գիւղին, և ջահէլները խումբ խումբ դիմում են գէպի ձորը: Եւ ի՛նչ են տեսնում—Սարօն ընկած է արեան լճակում: Ամեն տեղ բարձրանում է սուգ ու շլւան: Անուշն էլ հօ կենդանի մեռած էր: Նրա դառն արցունքներին, որ թափում էր սիրածի գերեզմանի վրա, նրա յուսահատ հառաչներին, որ լցնում էր ձորը, կարող էր վերջ տալ միայն Դեբտար: Անուշը իր հանգիստը գտնում է գետի յատակում:

«Անուշը» ներկայացնում է մի գեղարւեստական ամբողջութիւն: Դեղեցիկ է և իր մանրամասնութիւնների մէջ: Վերին աստիճանի վարպետութեամբ է նկարագրւած սիրահարների առաջին տեսութիւնը ձորում՝ աղբիւրի մօտ: Իսկ բնութիւնը սքանչելի է բանաստեղծի նկարագրութեան մէջ: Շատ յաջող է և Համբարձման տօնի նկարագիրը և յիշեցնում է Պոօշեանի «Սօս և Վարդիթերի» մէջ դուրս բերւած տօնը: Պօէմայի գաղափարը կայանում է սիրոյ զօրութեան մէջ: Ի հարկէ, դա հին թեմա է: Բայց Թումանեանի տաղանդը երևում է հէնց նրա մէջ, որ այդ գաղափարը գեղարւեստօրէն մարմնացնում է երկու չքնաղ հոգիների մէջ: Ժողովուրդը ևս դուրս է բերւած շատ յաջող և օժտւած

Դաւիթ Սասունցի

հուժօրը Գօգօլի հուժօրը չէ, այլ կրում է զուտ անձնական բնաւորութիւն: Ուստի երկար կանգ առնել նրա վրա չարժէ:

Այդ գրւածքի նիւթը վերցրւած է զիւցագնեղ-գութիւնից: «Դաւիթ և Մհերը» մեր ժողովրդի ստեղծագործութեան ամենանշանաւոր արտադրութիւնն է: Նա պատկերացնում է իր մէջ ժողովրդի դարաւոր կեանքը, նրա լաւագոյն իղէալները, մարմնացած Դաւիթի անձնաւորութեան մէջ: Մենք շատ երախտապարտ ենք Սրբանձաեան վարդապետին, որ ժողովրդի մէջ թագնւած այս գանձը լոյս աշխարհ հանեց «Գրոց — Բրոցի» մէջ: Պրօֆեսօր Ք. Պատկանեանը իր ժամանակին թարգմանեց ուսեսերէն: Այնուհետև նրան հետևեցին և ուրիշ բանասէրներ: Մ. Աբեղեանը աւեց «Դաւիթ և Մհերի» մի նոր վարեանտը, կցելով և նրա ուսումնասիրութիւնը: Նա այդ զիւցագնեղութեան մէջ գտնում է ակնարկներ այս կամ այն պատմական անձի կամ անցքի մասին և որոշում է նրանց ժամանակը: Բայց, իհարկէ, դրանք դեռ սոսաջին փորձեր են, և սխալն ու ճշմարիտը խառնուում են իրար հետ: Աբեղեանից յետոյ երևացել են նոր վարեանտներ (Գարեգին սարկաւազի, Սալաթեանի, Կանայեանի և այլն): Իրա հետ միասին սկսեց վարեանտների համեմատական ուսումնասիրութիւն: (Աբեղեան, Բանայեան, Լէօ և այլն): Երբ է ստեղծւել, այդ ի՞նչ երևելի հերոս էր Դաւիթը, որ գարձաւ ժողովրդի իղէալը, աշուղներին ոգևորող — այսպիսի և շատ ուրիշ հարցեր զբաղեցնում էին բանասէրներին: Հում նիւթը կարօտ է բանաստեղծների հետազօտութեան և մշակութեան: Հաւանական է, որ «Դաւիթ և Մհերը» հասել է մեզ ոչ իր նախնական ձևով, այլ փոփոխւած գանազան ժամանակներում, որոնք իրանց դրոշմը դրել են

Մարօ

է լեռնականի բոլոր սուսնձնայատկութիւններով: «Մարօի» մէջ ներկայացւած է այն չարիքը, որ առաջ է գալիս անչափահաս աղջկան հասակն առած մարդու հետ պսակելուց: Ներկայ դէպքում Մարօն 9 տարեկան հասակում նշանւած է մի աժդահա մարդու հետ:

Սաքօ

«Սաքօն» այնքան էլ յաջող չէ: Սաքօն սարերի չօբան է, հսկայահասակ, աւագակների սարսափը, բայց չարքի երկիրդից սարսափում է: Չէ որ երկար տարիներ նա եղել է հովիւ և արդէն ընտելացած պիտի լինէր սար ու ձորի անվտանգ լինելուն: Բացի այդ, «Սաքօն» ձգձգւած է:

Դէպի անհուն

«Դէպի անհունը» մի փրկիսոփայական խորհրդածութիւն է: Առաջին սողերից արդէն երևում է, որ Թումանեանը գուրս է եկել իր հարագատ միջավայրից, որ նրա մուսան ճանապարհից շեղւել և ընկել է մի անծանօթ և խորթ աշխարհ: Բանաստեղծին կեանքը թւում է երազ և երազը կեանք: Նրան պաշարել են կեանքի և մահւան խնդիրներ, նրա միտքը ձգտում է դէպի անհունը, դէպի յաւիտենականը: Անհունի մէջ նա պիտի ձուլւի իր սիրած էակի հետ: Անհունի մէջ չկայ մահ և անշատում, այլ միայն սէր, անվերջ և անհատնում սէր: Ոտանաւորը սողորւած է բոմանտիկական ոգով և յիշեցնում է ժողովուրդ «Теонъ и Эсхинъ» բանաստեղծութիւնը:

Պօէան ու մուսան

«Պօէան ու մուսան» պօէմայի վատ կողմը նրա անձնական աստառն է: Բանաստեղծը շարունակ զբաղւած է իր անձով: Միևնոյն ժամանակ գրւածքը պարսաւազրի տպաւորութիւն է գործում և կան պարզ, թափանցիկ ակնարկներ այս կամ այն խմբազրի վրա: Թէև գրւածքը լի է հումօրով, բայց այդ

նրա վրա: Ասում են, որ «Դաւիթ և Մհերը» ունի 40 վարեանտ: Դա թերևս ժողովրդի սիրած վիպական թիւն է, բայց ցոյց է տալիս, որ ժողովրդի մէջ եղել է մի անազին էպօպէս՝ ցրած զանազան զաւառներում: Այս դիւցազներգութիւնը ունի յունաց հուշակաւոր էպօպէի գլխաւոր յատկութիւնները: Ինչպէս «Իլիականը» և «Ոդիսականը» տարածւած են եղել ժողովրդի մէջ առանձին երգերով և նրանց հաւաքողը եղել է Պիզիստրատ տիրանը, նոյնպէս և մեր վարեանտները եղել են մի էպօպէի առանձին երգեր՝ ցիր ու ցան եղած զանազան տեղերում: Կարելի է թոյլ տալ և հակառակ կարծիք, այսինքն, որ եղել են առանձին երգեր, բայց հաւաքող չէ եղել, և նրանք հասել են մեզ աղճատւած ձևով:

Մեզնում մի քանի փորձեր են եղել հում նիւթը մշակելու և դարձնելու մի նոր գեղարւեստական գործ: Այդպիսի փորձ արել է և Թումանեանը, նոյնպէս և սողերիս գրողը, միայն դրամատիկական ձևով: Թումանեանի «Դաւիթ Սասունցին» արժանապէս զնահատելու համար, հարկաւոր է համեմատել նրա ձեռքի տակ ունեցած վարեանտների հետ: Ո՞րչափ հեղինակը հաւատարիմ է մնացել նիւթին, որչափ շեղւել է բնագրից, ի՞նչ է վերցրել վարեանտից և ի՞նչ ինքը ստեղծել: Հեռեւ է արվեօք բնագրին և ո՞ր չափով: Թումանեանը, ըստ երևոյթին, ցանկացել է ժողովրդի ձեռքով կառուցւած շէնքը նորոգել և զարգարել պճրանքով: Հեղինակը քայլ առ քայլ հեռեւ է բնագրին նոյն իսկ մանրամասնութիւնների մէջ, և հեռանքը եղել է այն, որ նրա քերթւածը գրեթէ ազատ թարգմանութիւն է:

Ահա մի օրինակ.

Բնագիրը

Չէնով Յովան խագաւ,
Գնաց դոմի տիւռ եբաց,
Չեռ ետու վար սւտակ ձիու
քամկին.
Սւտակ ձին փոր ետու գետին,
Ասաց. սւտակ ձի, յիփ ձի կը
տանես,
Դաւթի կուռն խասցնես:
Չին ասաց. «Չուր խլիսուն»:

Թումանեանը

էլաւ Օհան, դոմը մտաւ,
Չուրկեց ձերմակ ձիու մէջքին.
— Է՛յ, ձերմակ ձի, մինչ երբ,
ասա,
կը հասցնես ինձ Դաւթի կուռն:
— Մինչև լուսը կը հասցնեմ.
Ու ձին արւաւ փորը գետին:
Կամ հեռեւալ հատւածը.
Որ դու կարաս քե վար իմ քամ-
կին բռնես,
Ոտդ թլես զանգուն,
Չուր մէկէլ սող շուռ տաս, մէ-
կէլ զանգուն
ես քեզ կը հասցնեմ Դաւթի կըռ-
ուն:

Թումանեանը

Եթէ ամուր մէջքիս նստես,
Ոտդ դընես ասպանդակին

Մինչև մէկէլ սող շուռ տաս,
Կը հասցընիս Դաւթի կուին:

Պարզ է, որ Թումանեանի հատուածը գրեթէ լոկ թարգմանութիւն է: Եւ այսպիսի հատուածներ կարելի է բերել շատ:

Մըանով մենք չենք դատապարտում բանաստեղծին. նա իր նպատակին հասնում է: Սակայն կան և հատուածներ, որոնց արժէքը շատ բարձր է. օրինակ, Մսրամելիքի ըմբշամարտը Դաւթի հետ:

Սա մի գեղարւեստական նկարագրութիւն է, կատարւած տաղանդով և բոլորովին ինքնուրոյն: Այդ կուրը թէև կայ վարեանտի մէջ, բայց այնքան ընդարձակ չէ և ոչ այնքան գեղեցիկ:

ԹՄԲԿԱԲԵՐԴԻ ԱՌՈՒՄԸ

Պօէմայի հիմքում դրւած է մի պատմական աւանդութիւն, որ բանաստեղծը մշակել է և դարձրել մի հոյակապ շէնք: «Անուշից» յետոյ, «Թմեկաբերդը» առաջին տեղն է բռնում նրա ամբողջ պօէզիայի մէջ: Բերդի և Նազր շահի նկարագիրը, նրա խրոխտանքը, տիրուհու գեղեցկութիւնը, նրա զւարթ, կենսուրախ բնոյթը, նրա սքանչելի պարը — այդ բոլորը դուրս է բերւած մեծ վարպետութեամբ: Նոյնպէս յաջողւած են աշուղի երգը, Թաթուլ իշխանի քաջագործութիւնները և խնջոյքը:

Ահա համառօտ բովանդակութիւնը:

Նազիր շահը պաշարել է Թմեկաբերդը: Իմանալով, որ բերդում կայ մի տիրուհի սքանչելի գեղեցկութեամբ, նա ուղարկում է աշուղին զգեակը, որպէս զի իր երգով զրաւէ տիրուհուն դէպի շահը:

Բայց Թաթուլը կարող էր թոյլ տալ մի այդպիսի յանդգնութիւն թշնամու կողմից: Ուստի իր զօրքով յարձակում է Նազր շահի զօրքի վրա, ջարդում և հալածում: Այդ յաղթութեան առիթով նա պատրաստում է ճոխ խնջոյք և հրաւիրում իր բոլոր զօրավարներին: Այնքան հարբում են, որ բոլորը քնում են մեռելի պէս: Օգտուելով այդ յարմար վայրկեանից, Նազիր շահը զրոհ է տալիս բերդի վրա. դռները բացում են նրա առաջ, հայերի մէջ սկսում է սարսափելի կոտորած: Բոլորը սպանւում են, նոյն իսկ ինքը Թաթուլ իշխանը: Գերի է ընկնում տիրուհին: Երբ շահը հարցնում է, թէ ով է աւելի քաջ, ինքը թէ Թաթուլը, տիրուհին պատասխանում է, թէ Թաթուլը աւելի քաջ է: Կատաղած շահը սարսափելի վրէժ է առնում նրանից: Նրան ձգում են անդունդ բարձր ժայռի գաղաթից, և նահատակ տիրուհին դառնում է կերակուր գազաններին և անգղներին:

Թումանեանը զբաղւել է և թարգմանութիւններով. օրինակ, նա թարգմանել է Բայրնի «Շիրիօնի կալանաւորը», Լերմօնտովի «Մծիրի», Պուշկինի «Ալեգը», «Ջրահեղձը», Նադսօնի, Շիլլերի, Կալցօւի, Ֆրդուսի երկերը: «Շիրիօնի կալանաւորը», որ թարգմանւած է ուսերէնից և համեմատւած բնագրի հետ, չէ տալիս բնագրի ոգին: Նոյնը կարելի է ասել և «Մծիրի» մասին: Սակայն շատ յաջող են «Ալեգի երգը» և «Ջրահեղձը»:

Թումանեանը աւելի ուժեղ է վիպական բանաստեղծութեան մէջ, քան քնարական: Նրա գրուածքների ամենամեծ մասը կազմում են այն երկերը, որոնք վերաբերում են վիպական բանաստեղծութեան: Նրան յաջողւում է աւելի պատմել և նրկարագրել, քան թէ արտայայտել իր զգացումները:

Ընդհանուր հայեացք

Սակայն բացառութիւն է կազմում նրա մի բանաստեղծութիւնը, որ ունի և հիանալի եղանակ.

«Ինձ մի խնդրիր. ես չեմ երգիլ.

Շատ է տխուր իմ երգը.

Նորա ձայնից կը խորտակի

Քնքոյշ սրտի բերկրանքը:

Ես երգեցի կէս գիշերին,

Եւ ասողերը իմ երգից

Գունաաւեցին, զոզոզացին

Եւ թափւեցին երկնքից:

Ես երգեցի սարի վերա,

Եւ չորացան խոտ ու վարդ,

Անապատ է այնտեղ հիմա,

Խուլ, ամայի անապատ:

Հառաչանքից այրւած սարում

Էլ ծաղիկ չէ դալարում.

Բոյր ու գեփիւռ ես կուգէի

Եւ արշալոյս սակեփառ,

Որ մի պայծառ երգ հիւսէի

Եւ երգէի քեզ համար»:

Սա Թումանեանի քնարական բանաստեղծութեան գլուխ գործոցն է, երգւում է ամեն տեղ և մեծ հաճոյք է պատճառում:

Թումանեանի գրւածքները և նրանց բովանդակութիւնը պատում են գլխաւորապէս նրա հայրենի բնութեան շուրջը: Լօռին իր բարձրաբերձ լեռներով, երկնահուպ գագաթներով, խոր ձորերը, ծաղկաբոյր հովիտները—այս բոլորը գտել է իր արժանի երգիչը յանձին Թումանեանի: Նոյնպէս և լեռնական ժողովուրդը իր առանձնայատկութիւններով, իր նիստ ու կացով, վարք ու բարքով, իր ուրոյն լեզուով ամենայն հարագատութեամբ ցոլացել է նրա

բանաստեղծութիւնների մէջ: Նրա գրական լեզուն գեղեցիկ է, պատկերաւոր և յանգերով հարուստ: Ոճը ճոխ, տաղաչափական ձևը սահուն: Իր տաղանդի շնորհիւ, Յովհաննէս Թումանեանը մեր գրականութեան պատմութեան մէջ գրաւել է պատուաւոր տեղ:

Ծ Ա Տ Ո Ի Ր Ե Ա Ն

Նրա կեանքը

Ալէքսանդր Ծատուրեանի մասին տեղեկութիւններ քաղել եմ նրա ինքնակենսագրութիւնից, որ տրւած է «Ընտիր հաւաածների» մէջ:

Ծատուրեանի ծրննդեան թւականը որոշ յայտնի չէ: Հաւանական է, ինչպէս նա ինքը ասում է, որ ծնւած լինի 1864 թ., իսկ նրա ծննդավայրն է Զա-

քաթաւան: Հայրը իր ընտանիքի օրւայ պարէնը հայթայթում էր ձկնորսութեամբ: Երեք տարեկան՝ նա զրկւում է հօրից, որը թողնում է ընտանիքը անտէր և յետին չքաւորութեան մէջ:

«Մօրս հետ, գրում է Ծատուրեանը, ապրում էինք քաղաքի յետ ընկած, ամենախուլ փողոցներից մէկում, մի կիսախարխուլ անակում: Շարաթը մի անգամ միայն կրակի երես էինք տեսնում: Ման էի գալիս ստաբոբիկ, տաք կերակուր միայն կիրակի օրերն էինք ուտում: Միակ լուսաւոր շերտը իմ մանկական կեանքում մօրս անօրինակ, բուռն սէրն էր գէպի ինձ: Մայրս կար ու լւացք անելով էր ինձ պահում և ինքը՝ անգրագէտ լինելով, զարմանալի բընազգով ջերմ փափագում էր, որ ես անպատճառ ուսում ստանամ: Սկզբնական ուսումը ստանում է մի կոյսի մօտ: Այնուհետև մայրը նրան տալիս է ծխական դպրոցը, որ աւարտելուց յետոյ մտնում է քաղաքային երեքդասեան դպրոցը: Հագիւ երկու ամիս մնացած մինչև դպրոցն աւարտելը, զրկւում է նաև մօրից: Մայրը հալ ու մաշ է լինում շարքաշ կեանքից, հիւժւած, քայքայւած ծայրայեղ աշխատանքից, անվերջ հոգսերից և տառապանքներից: Որդին մընում է միանգամայն որբ:

Մի կերպ աւարտելով քաղաքային դպրոցը, 1881 թ. գնում է Թիֆլիս ուսումը շարունակելու: Բայց այստեղ ևս նա հալածւում է շար բախտից: Նրան չէ յաջողում մտնել ոչ Ուսուցչական ինստիտուտ, ոչ Ներսիսեան դպրոցը: Այստեղ ևս սկսում են քաղցածութեան օրեր: Ապրում էր 5 մանէթով, որ ամսէ ամիս ստանում էր Հայոց Բարեգործական ընկերութիւնից: Վերջապէս, մի կերպ յաջողում է մտնել Միքայէլեան արհեստաւորաց դպրոցը: Սակայն կրծ-

քի թուլութեան պատճառով, բժշկի խորհրդով, ստիպ-
ւած էր թողնել դպրոցը: Այնուհետև «հացի խնդիրն»
նրան նետում է հիւսիսային խորքերը՝ Նիժնի-Նու-
գորօզի մօտ մի գիւղ: Այնտեղից էլ Մոսկւա, ուր նա
ապրում է մինչև օրս: Երկու տարի առաջ կատար-
ւեց նրա 25-ամեայ գրական գործունէութեան յօբե-
լեանը:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մինչդեռ միւս բանաստեղծների գրական դէմ-
քերը պարզ և որոշ են, Ծատուրեանի մասին չէ կա-
րելի նոյնն ասել: Նա չունի մի ուրոյն, զուտ Ծա-
տուրեանական պօէզիա: Նրա պօէզիայի մէջ ինչ որ
խառնուրդ է նկատուում: Նա չունի մի ժանր, որի
մէջ աւելի ուժեղ լինի: Նա չունի մի առանձին
պաշտամունքի առարկայ, ինչպէս օրինակ, Թումա-
նեանի համար ոգևորութեան գլխաւոր աղբիւրը մայ-
րենի բնութիւնն է և ժողովուրդը, Իսահակեանի հա-
մար սէրը: Նա հաւասարապէս երգում է և սէր, և
վիշա, և բնութիւն, և առաքեալ, և ազգ, և մարդ-
կութիւն: Նա զործ է ածում էլեգիա, ներբողական,
երգիծաբանութիւն:

Ահա մի ոտանաւոր, որ բնորոշում է Ծատու-
րեանի պօէզեան:

«Ես պիտի երգեմ և ջատագովեմ
Անաչառ մարդկանց մեծաշուք գործեր.
Ես պիտի երգեմ և փառաբանեմ
Սիրոյ քաղցրութեան և կուսի պատկեր.
Ես պիտի երգեմ անկաշառ ձայնով
Սուրբ ճշմարտութիւն գրօշակը ձեռքիս:

Ես պիտի երգեմ, թէկուզ այս երգով
Հալածանք միայն վաստակեմ անձիս»:

Իսահակեանը այսպէս է բնորոշում իր պօէզիան:
Նա զարկում է սրտի լարերին, և նրանք կարւում
են. մնում է միայն սիրոյ լարը.

«Մենակ սիրոյ լարը մնաց
Սրտիս անհուն խորքերում.
Ու վառ սիրոյ երգը շողաց
Կեանքիս անհուն ծալքերում»:

Բանաս-
տեղծի
կոչում

Սկսենք նախ այն ոտանաւորներից որոնց մէջ
Ծատուրեանը յայտնում է իր կարծիքը բանաստեղ-
ծի կոչման մասին:

Երբ Ծատուրեանը դեռ ևս երիտասարդ էր և
լաւ չէր ճանաչում աշխարհի շարն ու բարին և ի-
րան երևակայում էր մի արծիւ, արհամարանքով էր
վերաբերւում դէպի խուժանը, ամբոխը: «Ամբոխը»
վերնագրով ոտանաւորի մէջ նա շանթեր է արձա-
կում «կատաղի խուժանի» վրա, որին համարում է
«չարանենդ ոսոխ», «կրքից կուրացած», որ հալած-
ում է բանաստեղծին, պահանջելով, որ նա զրիամ-
բօխի համար: Բայց բանաստեղծը նրան համարում է
սարուկ, թշառ, խաւարասէր և բռնաւորների ոտքը
լիզող: Զգալով իր սխալը, այժմ սկսում է խօսել ու-
րիշ լեզուով: 1898 թ. գրած մի ոտանաւորում ա-
սում է.

«Պօէտ, դու հպարտ, սէգ արծւի նման,
Բարձրից մի նայիր տղէտ ամբոխին
Եւ կծու լեզուով մի ծաղրիր նորան,
Շանթեր մի թափիր խղճուկի գլխին:

* * *

Ինչո՞ւ է, ասո՞ւ, ամբոխն յանցաւոր,
Որ խորթ են նորան քո հոգու ձայներ:

Դու վարդ ես երգում, պօէա բաղդաւոր,
Երբ նորա կեանքին պատած են փշեր:»

Սիրոյ
երգեր

Ծառուբանի բանաստեղծութիւնները կարելի է բաժանել մի քանի սերեաների: Առաջին տեղը բռնում է սէրը: Այստեղ կարելի է գտնել բոմանտիկական սէր լուսնկայ գիշերով և սիրոյ կորուստ («Նրկու գիշեր»), մաքուր երջանիկ սէր («Նորա ալբոմում»), խաբւած սէր («Նրգ և մետաղ»): Ծառուբանը, հակառակ Յովհաննէսեանի, չէ նկարագրում կոյսի արտաքին կերպարանքը, այլ բաւականանում է անւանելով նրան «գեղեցիկ», «չքնաղ», «նազելի»: Սիրային ոտանաւորների մէջ ամենայաջողն է «Բըլբուլը», որի սիրուն եղանակը յօրինել է շնորհալի երաժշտագէտ Բաղդասարեանը:

Ոտանաւորը բերում ենք ամբողջովին.

«Մի լար, բլբուլ, քեզ մի տանջիր,

Որ փոթորիկն անիրաւ

Վարդդ սիրուն, վարդդ կարմիր

Թփից պոկեց ու տարաւ:

* *

Կանցնեն օրեր, կրգայ կրկին

Մի նոր գարուն վարդաբեր.

Կը մոռանաս դու վիշտդ հին,

Նորից կըբրգես վարդի սէր:

* *

Բայց վայ կեանքի այն հէզ երգչին,

Որ վաղաժամ որբացած՝

Իր սիրելի խօսուն վարդին

Ցուրտ հողին է նա յանձնած:

* *

Երգչի համար գարուն չի գայ,

Ոչ նա նոր վարդ կըսիրէ.

Նա պէտք է լայ, պէտք է սգայ,

Մինչ յաւիտեան կը լուէ:»

Մի շարք ոտանաւորների մէջ Ծառուբանը երգում է հայրենիքը՝ «Միրելի ես՝ դու, նւիրական իմ քաղցը հայրենիք», «Սոխակին», «Մայիսի մէկը», «Էլ մի խնդրիր», «Տնւր ձեռքդ, ընկեր» և այլն: Այդ տեսակ ոտանաւորների շարքում ամենայաջողն է «Վերջին հրաժեշտը», որ սկսւում է հեռեեալ տողերով.

«Մնան բարեաւ, իմ հայրենիք,

Իմ մանկութեան օրօրան.

Քեզ պաշտել եմ ես վառ սրտով

Եւ կը պաշտեմ յաւիտեան:»

Մի շարք ոտանաւորների մօտիւնները կազմում են ըստաստեղծի համամարդկային խոհերը և զագափարները: «Ճշմարտութեան գազափար» վերնագրով ոտանաւորի մէջ Ծառուբանը յայտնում է, որ ինքը «գօրավիդ է ճշմարտութեան», որի համար պատրաստ է զոհել իր կեանքը: Նա չէ նախանձում հարուստ մեծատուններին, այլ իր կեանքը դրել է թշւառների պաշտպանութեան համար («Տապանագիր»): Նա յորդորում է մարդկանց չը վհատել և կեանքի խաչը տանել հսկարձակ («Կեանքի խաչը»): Նրա իրէայն է մարդ-Ասուածը, որ՝ զրդած անհուն սիրուց դէպի մարդը և մարդկութիւնը՝ մեղքից փրկելու համար, իսաչ բարձրացաւ («Ասուած նահատակ»): Նա փառաբանում է այնպիսի մարդկանց, որոնք քարոզելով ճշմարտութիւն և անխնայ հարւածելով շար գործեր՝ ընկնում են կեանքի կռում, բայց մեռնելով՝ անմահանում են («Առաքեալ»):

«Սօսիր, առաքեալ վեհ ճշմարտութեան,

Քանի չեն փակել քո սուրբ շրթունքներ

Անարգիր եւր գոռոզ մարդկութեան,

Հարւածիր անինայ նորա շար գործեր»:

Ներբող-
ներ գրա-
հան գոր-
ծիչներին

Մի առանձին սերեա կազմում են այն ոտա-
նաւորները, որոնց մէջ բանաստեղծը յայտնում է
իր պատկառանքը գրական գործիչներին: Ռ. Պատ-
կանեանի մահւան առիթով գրում է մի ուղերձ
(«Անմոռաց երգ»), որի մէջ որոշում է նրա նշանա-
կութիւնը հայ գրականութեան մէջ: 1901 թ. 23
սեպտ. Նոր Նախիջևանի ս. Խաչ վանքում Գ. Քա-
թիպայի մահարձանի բացման հանդէսին Ծատու-
րեանը, իբրև պատգամաւոր Մօսկւայի հայ գաղութի
և ուսանողութեան կողմից, կարդաց. «Ո՛ւր ես, բըլ-
բուլ» բանաստեղծութիւնը: Ս. Շահազիզեանի եր-
կու յօբելեանների (1887 և 1892 թ.) առիթով գրեց
ներբողական «բանաստեղծ Ս. Շահազիզեանին», «Հայ
երգչին»: Հայր Ղևնդ Ալիշանի մահւան (1901 թ.)
առիթով գրեց «Ալիշանի մահը» վերնագրով ներբող:

Բնութեան
սէր

Միւս բանաստեղծների նման, Ծատուրեանը ևս
սիրել է բնութիւնը, որին նւիրել է շատ ոտանաւոր-
ներ: Տարւայ բոլոր եղանակները գտել են իրանց նկա-
րագրողը յանձին Ծատուրեանի: Նկարագրելով բնու-
թիւնը, նա միևնոյն ժամանակ տալիս է նրա գործած
տպաւորութիւնը: Այդպիսի ոտանաւորներ են՝ «Գա-
բուն», «10 ապրիլի», «Աշնան վերջը», «Զմեռային
գիշեր»: «Խրիմի ալբօմում» վերնագրի տակ նկարա-
գրւած է Սև ծովը իր զանազան երևոյթներով: Բնու-
թիւնը յարուցանում է բանաստեղծի հոգում խոհեր և
խորհրդածութիւններ՝ («Առաջին համբոյր», «Գիշեր»):
Զմեռայ բուրբ պատկերացնում է նրա առաջ այն բոլոր
թշւառներին, որոնք մի տաք անկիւն չունին ցրտից
պատսպարւելու («Զմեռային գիշեր»): Գարնան բոլոր
պշրանքը՝ ծաղիկների բոյրը, սոխակների երգը միայն

մի վայրկեան են յափշտակում բանաստեղծին. կեան-
քի հակապատկերը — բռնութիւն, կապանք — դառնաց-
նում են նրա սիրտը՝ («Բնութեան գրկում»): Յուզ-
ւած ծովը վշտացնում է նրան իր անտարբերու-
թեամբ («Ալեկոծ ծով»): Սոխակի երգը յիշեցնում
է նրան անցած երջանկութիւնը («Էլեգիա»): Եւ
այսպէս բնութեան ամեն մի երևոյթը ծնեցնում է
բանաստեղծի հոգում որ և է տրամադրութիւն:

Նկարագրութեան մէջ Ծատուրեանը ցոյց չէ աա-
լիս այն հմտութիւնը, որ յատուկ է Թումանեանին:
Նրա «Համերգը», որ բաղկացած է ընդամենը երեք
տունից, ինքն ըստ ինքեան բնութեան մի սքանչելի
պատկեր է, որից տաղանդաւոր նկարիչը կարող է
ստեղծել մի հրաշալի անտառային պէյզաժ իր առւա-
կի խոխովիւնով, ծառերի սոսափիւնով և քարաժայռի
մտախոհութեամբ: Ծատուրեանը շատ է ընկնում
մանրամասնութիւնների ետևից. փոխանակ տալու
բնութեան էական գծերը, ինչպէս, օրինակ, «Աշնան
վերջը» ոտանաւորը: Սակայն չէ կարելի ժխտել, որ
երբեմն յաջողում են բնութեան սիրուն նկարագրու-
թիւններ:

Ահա մի տուն «Գետակ» ոտանաւորից.

«Քիչ էլ լացիր, գետակ վճիտ, կարկաշուն,
Անկեանք ձմրան սառցէ կապանք կրելով,
Քիչ էլ սգան, և ուր որ է քեզ դարուն
Նոր կեանք կը տայ, քո լաց-սուգին վերջ
տալով»:

Բուն ժողովուրդը շատ չէ զբաղեցրել Ծատու-
րեանին: Մի քանի ոտանաւորներում նա յայտնում
է իր համակրանքը գէպի ժողովուրդը («Վաստակ»),
«Երկրի մշակներ»): Փորձեր է արել գրել և աշու-
ղական երգեր, բայց անյաջող: Նա Իսահակեանի

հետևող է: Ինչ որ վերջինիս մէջ բնական է և անկեղծ, Ծառուբեանի ոտանաւորի մէջ շինծու է և արհեստական:

Մի քանի ոտանաւորներից երևում է, որ Ծառուբեանը շերմեռանդ հաւատացող է: Երբ նա վհատում է, դիմում է Աստծուն և ծնկաչոք, արտասուլից մխիթարութիւն է աղերսում («Աղօթք»): Նա յորդորում է և ուրիշներին աղօթել, որովհետև հաւատում է աղօթքի զօրութեան (Աղօթիր):

«Աղօթքի մէջ, հաւատն ինձ, դու կը գտնես
ցանկալի

Անգործութիւն, քաղցր հանգիստ յուզած սրտի
ու մտքի»:

Սքանչանալով բնութեան գեղեցկութիւններով, բանաստեղծը լցում է շերմեռանդութեամբ և անհուն երախտիքով. փառաբանում է Արարչին, որ ստեղծել է արեգեքը, օրհնում է կեանք և սէր, գարուն և վարդ, երկինք և ծով և լուսին (Բնութեան գրկում), «Առաջին համբոյր», «Գիշեր»):

1901 թ. Ծառուբեանը հրատարակեց մի ժողովածու «Գրչի հանաքներ» վերնագրով, ժողովածու, որի մէջ տպւած էին մի շարք երգիծական ոտանաւորներ: Այստեղ հեղինակը ծաղրում է զանազան արատներ՝ խմբագիրների կրքոտութիւնը, իրէպիստաններին, աղէտ քահանային, սուտ ազգասէրին, մամօնայի երկրպագուներին, պճնասէր կանանց, անհաշտ ամուսիններին, հասարակական գործիչներին և այլն: Բերում ենք մի նմուշ այդ ժողովածուից, որի վերնագիրն է «Ժողով»:

«Հաւաքւել էինք բազմաթիւ հայեր

Մի շատ կարևոր, մեծ գործի համար:

Ժողովում կիրքը մեզ նախագահ էր,

Ուշուցը հոեաօր, սխր քարտուղար:

Եւ ախիթարթում մենք իրար անցանք,

Տեղ աւինք նոյն իսկ առը ու դմփոցին:

Վերջն էլ ժողովը թողինք, հեռացանք,

Մազի չափ մի շահ չը բերած գործին.

Միայն դուրս գալիս՝ դռան մօտ անձայն

Տեսանք մի էակ՝ վիզը ծուռ կանգնած.

Արդարութիւնն էր այդ հուլածական,

Որին նախագահն ժողով չէր թողած:

Մի ուրիշ երգիծաբանութեան մէջ դուրս է բերւած մի իրէպիստ, որը, երբ ուսանող էր համալսարանում, ասում էր. առանց իրէպի կեանքն է անապատ, մարդը խղճալի. բայց երբ մտնում է կեանքի դպրոցը, դաւաճանում է իրէպիւն և կնոջ փողով հարստանում:

Ծառուբեանը յայտնի է իր թարգմանութիւններով ուսաց և եւրոպական հեղինակներից: Միայն կարծիք է կազմւել Ծառուբեանի մասին, որ նա իբր լաւ թարգմանիչ է, այն ինչ՝ նա աւելի շնորհալի է իր ինքնուրոյն գրւածքների մէջ: Մեր կարծիքով, արժէ թարգմանել միայն բնագրից, իսկ ուսերէնից կատարւած թարգմանութիւնը կորցնում է իր արժէքը, որովհետև ուսն թարգմանիչները սովորաբար շեղում են բնագրից, ինչպէս անում էր նոյն իսկ տաղանդաւոր Ժուլիովսկին: Բայց նա գոնէ պահպանում էր բնագրի ոգին: Նոյն իսկ ուսերէնից կատարւած թարգմանութիւնները այնքան էլ յաջող չեն, մի քանիսը մինչև անգամ վատ: Իսկ առաջ է գալիս մատամբ նրանից, որ Ծառուբեանը երբեմն սխալ է հասկանում այս կամ այն բառը: Օրինակ, Պուշկինի «Մարգարէ» վերնագրով բանաստեղծութեան մէջ «горній ангеловъ полетъ», թարգմանել է «հրեշ-

տակների թորչքը լեռներում», մինչդեռ «Горній», նշանակում է «եթերային», «վերին»: Ծառուրեանի բանաստեղծութիւնների մէջ չէ պահպանւում բնագրի ոգին: Բաւական է համեմատել Լերմոնտովի «Աղօթքը» (Молитва) հայերէնի հետ.

„Въ минуту жизни трудную
Тѣснится ль въ сердцѣ грусть.

Одну молитву чудную

Твержу я наизусть»

Հայերէնը՝

«Կեանքիս դժւար, ծանր բոպէին

Թէ լուռ թախիծն է ճնշում իմ հոգին,

Ես աղօթում եմ միայն սրբազան,

Մքանչելի աղօթք մըմնջում բերան»:

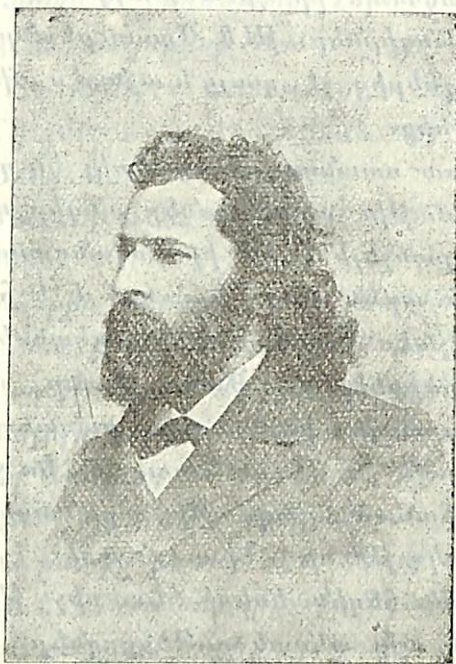
Այստեղ աւելորդ են՝ «ծանր», «լուռ», «սրբազան», «սքանչելի», և անհրաժեշտ է աւելացնել «մըմնջում» բառից յետոյ «է»: Բայց դա մի վանկ աւելացնում է և ոտանաւորը խանգարւում, ուստի հեղինակը մեղանշում է քերականութեան կանոնի դէմ ազատելու համար «է» տառից: Մինչդեռ Լերմոնտովի բանաստեղծութիւնը ամբողջապէս խոր, անկեղծ զգացմունք է և թեթևասահ, առի խոխոջը: Ծառուրեանի թարգմանութիւնը ծանր է քարի պէս, շինծու, արւեստական և տգեղ: Նրա մէջ չկայ ուրիշ բանաստեղծի «Աղօթքի» նշույն անգամ:

Յաջող թարգմանութիւններ շատ սակաւ են: Յաջողներից մէկն է, օրինակ, Լերմոնտովի «Ժայռը»: Ծառուրեանի թարգմանութիւններից պէտք է յիշել Տուրգենևի «Արձակ բանաստեղծութիւնները»: Ծառուրեանը վերջերս հրատարակել է իր թարգմանութիւնները երկու հատորով, որոնց մէջ մտնում են ուրուսաց բանաստեղծների ոտանաւորներից շատերը:

Ծառուրեանը պատկանում է այն վարդապետութեան, որի լոգունգն է «գեղարւեստ կեանքի համար»: Բանաստեղծական մօտիւնների կողմից նա բազմակողմանի է, որովհետև իր գրածքների մէջ շօշափում է բազմաթիւ խնդիրներ: Թէև Ծառուրեանը աչքի ընկնող տաղանդներից չէ, բայց և այնպէս մի որոշ հետք թողել է ետևից:

Նրա շատ ոտանաւորները մտել են դասագրքերի մէջ, և բազմաթիւ աշակերտներ անգիր դիտեն: Իսկ «Բլբուլը» սքանչելի է թէ իր բովանդակութեամբ թէ եղանակով և ամեն տեղ երգւում է և հաճութեամբ լսւում: Ինչպէս պէտք է եզրակացնել իմ վերոյիշեալ կարծիքներից, Ծառուրեանը աւելի մեծ ձիրք է ցոյց տալիս ինքնուրոյն բանաստեղծութիւնների մէջ, քան թէ թարգմանական: Ես չեմ ժխտում նրա թարգմանած բազմաթիւ բանաստեղծութիւնների նշանակութիւնը: Նրա շնորհիւ է, որ ուրուսաց և եւրօպական հեղինակների հետ քիչ թէ շատ ծանօթացել են այն տեսակ ընթերցողներ, որոնք օտար լեզուներ չգիտեն: Ծառուրեանի լեզուն և ոճը գեղեցիկ են, ոտանաւորը սահուն,

Ընդհանուր հայեացք

Մ Ա Ն Ո Ւ Է Լ Ե Ա Ն

Իմ կեանքը եւ զբաղան գործունէութիւնը

Ես ծնւել եմ 1864 թ. դեկտ. 3 (մօրս ասելով նոյեմբ. 22) Ներքին Ազգալիսում: Իմ հայրը, Գէորգ, պարապում էր վաճառականութեամբ: Գիւղի հարուստներից մէկն էր: Կազմեաձքով ասողջ և ուժեղ մարդ էր: Թէև առանձին ուսում չունէր, բայց գրագէտ էր. ստանում էր ժամանակակից պարբերական թերթերը՝ «Հիւսիսափայլ», «Կոունկ» և այլն:

Սկզբնական ուսում ստացայ գիւղի դպրոցում,

Ասուածատուր Տէր-Ասուածատուրեանի (այժմ քահանայ) և Եփրեմ Գալթեանի մօտ: Առաջինը աւանդում էր հայերէն, երկրորդը՝ ռուսերէն: Հայերէնից անցնում էին ժամագիրք, սաղմոս, հին կտակարան, Չամչեանի քերականութիւն, որից ոչինչ չէինք հատկանում: Հայրս դժգոհ այդպիսի խղճալի ուսումով, ինձ ուղարկեց վերին Ազգալիս, որտեղ ուսումնարանը բարեկարգ գրութեան մէջ էր: Բաւական է ասել, որ այն ժամանակ ուսուցիչների թւումկար և Ռաֆֆին և, բացի հայերէնից և ռուսերէնից, անցնում էին նաև Ֆրանսերէն: Ես ապրում էի մեր մօտ սոցաականների տանը (Հայրապետ Քալանթարեան): Երկու տարի մնացի ուսումնարանում, յետոյ վերադարձայ ծննդավայրս: Այնուհետև մի քանի տարի դարձեալ նւիրւեցի մանկական անմեղ խաղերին և զւարճութիւններին: Ես բոլորովին անկախ, ազատ էի, թռչունի պէս, թրվում էի բնութեան ծոցում: Հայրս առևտրական գործերով գնում էր Պարսկաստան, Անգրիկովկասի զանազան քաղաքները, Մօսկւա, իսկ մայրս՝ զբաղւած լինելով տնային գործերով՝ ժամանակ չունէր ինձ վրա հսկելու: Դա աւելի լաւ էր. ազատութիւնը բնութեան, գրկում իմ մէջ զարգացրեց ինքնուրոյնութիւն: Ես իբնէ աշխոյժ, ուրախ, զւարթ, չարածճի մանուկ էի: Լաւ լողացող էի, սիրում էի ձի նստել:

Մական, մի դժբախտ դէպքի պատճառով, իմ մէջ տեղի ունեցաւ յեղաշրջում: Նախկին ուրախ մանուկը դարձաւ անճանաչելի: Այժմ նա մուսլ, տխուր էր, մելամաղձոտ և սակաւախօս: Դրա պատճառը հետևեալն էր: Մեր տանը մկրտութիւն կար: Վերին Ազգալիսից մեզ մօտ եկել էին մի քանի հիւրեր: Ես նստեցի նրանցից մէկի ձին, մի քիչ տեղ ան-

ցայ, նորից յետ եկայ: Չիու տիրոջ ծառան, որ հարբած էր, ինձ ուզեց վեր բերել, բայց նա հազիւ իրան պահում էր, և ես, փոխանակ նրա գիրկն ընկնելու, ընկայ մեր դարպասի առաջ եղած սալաքարի վրա աջ երեսով: Ինձ արիւնդւայ և ուշաթափ տանում են սենեակ և պառկեցնում: Կամաց կամաց վերքը լաւանում է, և ծնողներս միամտում են: Բայց նրանք չգիտէին, որ երեսի արտաքինը լաւանալը խաբուսիկ է: Ներսից ջարդած ոսկոռը կամաց կամաց իր գործը տեսնում էր: Ծնողներս շուտով նկատում են, որ իմ այտը հետզհետէ մեծանում է, և վերջիվերջոյ այնքան մեծացաւ, որ աչքս համարեա խռով եկաւ: Ոսկոռի աճումը կարող էր անցնել դէպի գլխիս ոսկոռը. այն ժամանակ կեանքս վտանգի մէջ կլինէր: Հայրս շտապեց ուղարկել ինձ մօրս հետ Թիֆլիս: Այնտեղ բժիշկները խորհուրդը վճռեց ապերացիա անել, որ և տեղի ունեցաւ: Խլօբօֆօրմը բոլորովին անգօր էր: Մի ամբողջ ժամ կըսում էի գծոխային տանջանքներ, որովհետեւ երեսիս վրա դարկւում էր մուրճը, և ոսկոռը կտոր կտոր հանւում: Ապերացիայից յետոյ մինչև գիշեր ես անդգայ գրութեան մէջ եմ մնացել: Չորս ամիս պառկած մնալուց յետոյ, երբ վերքը բոլորովին լաւացաւ, մօրս հետ վերադարձանք հայրենիք: Ամրան վերջում հայրս ինձ ուղարկեց Թիֆլիս ուսումս շարունակելու:

9 ամիս պատրաստեցի գիմնադիւստի բարձր դասարանի աշակերտի մօտ և օգոստոսի վերջում քննութիւն տւի Տէր-Յակոբեանի պանսիօնում և ընդունուեցի կրասիկական բաժնի II դասարանը: Այնտեղ ես գիշերօթիկ էի: Այն գիմնադիւստը, որ ինձ 9 ամսում պատրաստեց, նոյն իսկ լատիներէնից,

II դասարան համար, այժմ Թիֆլիսի յայտնի բլժիշկ Կ. Ստեփանեանն է:

Երկու տարուց յետոյ ես քննութիւն տւի I գիմնադիւստում և ընդունուեցի IV դասարանը: Աւարտեցի գիմնադիւստն 1886 թ. լաւ վկայականով, որի շնորհիւ ես արժանացայ Կովկասեան ստիպենդիայի, որով ապրում և ուսանում էի Մօսկւայում:

Ես մտայ պատմական-լեզուագիտական ֆակուլտետը և լսում էի այն ժամանակւայ յայտնի պրօֆեսօրների դասախօսութիւնները՝ Ստորօժենիօ, Ալէքսէյ Վեսելուսկի, Կլիւչևսկի և այլն: Համալսարանն սւարտեցի 1889 թ., բայց հիւանդութեան պատճառով, պետական քննութիւններս տւի 1890 թ. աշնան: Վերադարձայ Թիֆլիս հոկտեմբերին:

Մեր ընտանիքը Ագուլիսից տեղափոխուել էր Թիֆլիս: Հայրս մի քանի տարի առաջ վախճանուել էր: Մայրս վերցնում է որդոց և բերում է քաղաք ուսում տալու: Երբ եկայ, արդէն անցել էր մօտ 2 ամիս, ուստի տեղ գտնելը դժւար էր: Բարեբախտաբար, ես գտայ մի քանի դասեր, որի շնորհիւ մեր ընտանիքի գրութիւնը լաւացաւ:

Հետևեալ տարւայ սեպտեմբերից ես ուսուցիչ էի Գէորգեան ձեմարանում, ուր աւանդում էի ուսաց լեզու և գրականութեան պատմութիւն դասարաններում, իսկ լսարաններում դասախօսում էի ընդհանուր գրականութեան պատմութիւն:

Ձեմարանում մնացի երեք տարի: Դա ձեմարանի լաւագոյն շրջաններից մէկն էր, որովհետեւ գտնուում էր տեղակալ Երեմիա արքեպիսկոպոսի և Բեկտօր Սեդրակեան եպիսկոպոսի աշակուրջ հսկողութեան տակ: Բացի այդ, ուսուցչական խումբը կազմւած էր նորաւարտ, երիտասարդ ոյժերից, որոնք ե-

ուանդով աշխատում էին: Միևնոյն ժամանակ աշակերտութեան և ուսուցիչների մէջ ընկերական յարաբերութիւններ էին և փոխադարձ սէր ու յարգանք:

Դժբախտաբար, երկար չտևեց ուսուցչական կազմի օգտաւէտ գործունէութիւնը: Երբ նորընտիր Մկրտիչ կաթողիկոսը եկաւ Էջմիածին, յայտարարեց, որ ուսումնական տարւայ վերջում՝ տեսչից սկսած մինչև վերջին պաշտօնեան՝ ազատ կլինեն: Այդպէս էլ եղաւ: Նախկին ուսուցիչներից մնացին միայն մի քանիսը: Հետեւեալ ուսումնական տարւայ համար տեսուչ ընտրեց Կ. Կոստանեանը, որ նոր ուսուցիչներ հրաւիրեց:

Ես իմ ընտանիքով ամբողջ ամառը անցկացրինք Վաղարշապատում: Այդ ժամանակ էլ ամուսնացայ տեղական դպրոցի վարժուհու հետ: Ինձ հրաւիրում էին աւագ ուսուցչութեան համար Վերին Ազուլիս, իսկ Շուշայ թեմական դպրոցի տեսուչ պ. Լ. Սարգսեանը հրաւիրում էր Շուշի: Ես ընտրեցի Շուշին, չնայած, որ ինձ յայտնի էր, թէ ինչ լարւած դրութեան մէջ էին գտնուում, մի կողմից՝ տեսուչը ուսուցչական խմբի և հոգաբարձութեան հետ միացած, միւս կողմից՝ առաջնորդ եպ. Այվազեանը գուրս արւած եօթ աշակերտների ծնողների և նրանց բարեկամների հետ միացած: Բոլոր խնդիրը նրանումն էր, որ մանկավարժական ժողովի վճռով հեռացւած էին 7 վատ վարքի տէր և թոյլ աշակերտներ, իսկ առաջնորդը պահանջում էր նորից ընդունել: Երկու կողմից էլ դիմում էին կաթողիկոսին: Հարցը գետ լուծւած չէր: Ես, իբրև դեռ ևս անձանօթ հայոց դպրոցների մէջ տիրող կարգ ու կանոնին, անփոր-

ձութեան շնորհիւ, ընդունեցի պ. Լ. Սարգսեանի առաջարկը:

Ամբողջ ընտանիքով գնացինք Շուշի և մի կերպ տեղաւորուեցինք: Մի ամսից աւելի ժամանակ անցաւ բանակցութիւնների մէջ: Երկու կողմն էլ յամառում էին: Երբ առաջնորդը կոնդակ ձեռք բերեց որոշ լիազօրութեամբ, ստեղծեց անել դրութիւն: Ուրիշ բան չէր մտում, եթէ ոչ հրաժարել ամբողջ կազմով՝ տեսչի հետ միասին: Ես, թէև ոչ մի մասնակցութիւն չեմ ունեցել երկարատև պայքարի մէջ, չսկզբեցի բացառութիւն կազմել. ես ևս հրաժարուեցի: Հազիւ էինք դժւար ճանապարհորդութիւնից մի փոքր հանգստացել, ահա նոր հոգսեր, նոր շարժարանք: Աշնան ցրտերին մենք ստիպւած էինք ահագին պօստի ճանապարհ կտրել, բաւական տեղ էլ գնացքով անցնել, մինչև կհասնէինք Թիֆլիս: Ընտանիքիս բաղդից, շատ շուտով վեց դաս ազատեց Ներսիսեան դպրոցում, որ ինձ յանձնեցին: Քիչ յետոյ ինձ տւին այնքան դաս, որ մեզ համար հնարաւոր եղաւ համեստ ապրել: Երրորդ տարին էր, որ ևս պաշտօնավարում էի Ներսիսեան դպրոցում, երբ եկաւ առաջադրութիւն հեռացնել ինձ դպրոցից: Ես ինձ զգում էի բոլորովին անմեղ: Բայց ոչինչ չէր կարելի անել: Մարտին, ամենավատ ժամանակ, ես այլևս ուսուցիչ չէի:

1897 թ. աշնան ինձ հրաւիրեցին Բագու, որտեղ ինձ նշանակեցին Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան զբաղարանի կառավարիչ — զբաղարանապետ՝ բաւարար ուձիկով: Բացի այդ, ես ունէի դասեր հարուստ աներում և ստանում էի առատ վարձատրութիւն, այնպէս որ մեր ընտանիքի դրութիւնը զգալի կերպով բարձրուեց: Գրադարանում ես պաշտօնավարում էի

1898 թվականից մինչև 1903 թ., երբ պարապետում տեղի ունեցած խառնակութեան պատճառով, մի անժամանակ փակեց:

Այնուհետև ես պարապում էի դարձեալ դասերով և արական գիմնազիայում եղած հանրակրթական կուրսերում աւանդում էի ուսաց և լատիներէն լեզու:

1905 թվականին թուրք-հայկական կոտորածից յետոյ գնացինք Ղարաքլիսա և այնտեղ մնացինք ամբողջ ամառը: Օգոստոսին ինձ հրաւիրեցին Ալեքսանդրապոլի Առևտրական դպրոց ուսուցչի պաշտօնով, որտեղ աւանդում էի ուսաց և հայոց գրականութեան պատմութիւն և ընդհանուր պատմութիւն, իսկ վերջին տարին նոյնպէս ուսաց պատմութիւն:

Այժմ կը խօսեմ իմ գրական գործունէութեան մասին:

Բանաստեղծութեան սէրը իմ մէջ ծագել է 10-12 տարեկան հասակումս: Առաջին երգը, որ երգել եմ «Հայրենիք սրբազանն» էր և Ալամդարեանի «Գարունը» («Յամասովերջն ապրիլի»): Հարսանիքներում գոռնաչիւները նազում էին նոյն հեղինակի «Յերկու ձեռին երկու մում»: Այդ երկու երգերն էլ տպւած էին «Քնար հայկական» վերնագրով երգարանի մէջ: Դա առաջին գիրքն է, որ ես սիրով կարդում էի: Համբարձման տօներին, երբ մեզ մօտ հաւաքւում էին աղջկերք և վիճակ հանում, ես էի կարդում «Չանդիւլումը»: Բացի այդ, մեր տանը, ինչպէս վերև ասացի, կային «Հիւսիսափայլի» համարները: Մէկի մէջ տպւած էր «Փիլիպպոս II» ողբերգութիւնը: Դօն կարլոսի մենախօսութիւնը անգիր գիտէի և սիրում էի արտասանել զգացմունքով և շեշտով:

Թատրոնի սէրը ծնունդ առաւ իմ մէջ դարձեալ

իմ հայրենիքում: Ուսուցիչները երբեմն տալիս էին ներկայացումներ: Մի ներկայացման ինձ տարան թատրոն, որի բեմը շինել էին մի մասնաւոր տան: Ես յիշում եմ միայն մի տեսարան, որ մեծ տպաւորութիւն գործեց ինձ վրա: Դա Արաքան էր, որի ակերում երևում էին ծառեր: Պիեսը Գ. Բարխուդարեանի ողբերգութիւնն էր «Սէր կամ մահ» վերնագրով: Ազուլիսում ներկայացրել են և «Շուշանիկ»: Սատանայի մի կարմիր զգեստ ընկել էր իմ ընկերներին մէկի ձեռքը: Մենք մի ներկայացում տւինք, որի մէջ մեզնից մէկը դուրս եկաւ բեմ՝ (տախտերից շինւած) սատանայի զգեստով և սկսեց ծամածուծութիւններ անել, մկմկալ, ծւծւալ, որ մեծ զարճութիւն էր պատճառում մանուկներին: Ես ինքս մեր տանը սարքում էի բեմ և ընկերներին հետ ներկայացում տալիս: Մի անգամ ներկայացրինք «Սէր կամ մահը», բայց միայն մի տեսարան: Այնուհետև մեր ծննդավայրում սովորութիւն դարձաւ ներկայացում տալը, բայց ոչ մանկական: Երբ ամառը հաւաքւում էինք Թիֆլիսում սովորող ընկերներս, ամեն ամառ տալիս էինք մի կամ երկու ներկայացում: Մի ամառ էլ ներկայացրինք «Բոնի ամուսնութիւն»:

Դրամատիկական բանաստեղծութեան սէրը աւելի դարգացաւ իմ մէջ մի ղէպքի պատճառով: Իմ մեծ եղբայրը, որ ուսումնաւաւարտելուց յետոյ, եկել էր Թիֆլիս, ինձ պատմեց «Լիր թագաւորի» բովանդակութիւնը, որ մեծ ազդեցութիւն գործեց ինձ վրա: Չորրորդ դասարանի գիմնազիստ էի: Պատմութիւնը լսելուց յետոյ՝ իսկոյն գնացի գրադարանից վերցրել Շէքսպիրի այն հատորը, որի մէջ կար նաև «Լիր թագաւորը»: Ես մեծ յափշտակութեամբ կարդացի և այնուհետև սկսեցի մէկը միւսի ետևից կարդալ Շէքս-

պիրի բոլոր արագէղեաները և կօմեղեաները: Կարգում էի միևնոյն ժամանակ նաև Շէքսպիրի մասին եղած քննադատութիւնները, այնպէս որ վերջ ի վերջոյ ես գերազանց ծանօթացայ անգլիական հանճարի արագէղեաների բովանդակութեան, հերոսների և գաղափարների հետ: Շէքսպիրը դարձաւ իմ պաշտելի կուռքը: Նրանից աւելի մեծ բանաստեղծ — դրամատուրգ չկար ինձ համար, ինչպէս և այժմ մնում եմ նոյն կարծիքին, մանաւանդ երբ կարդացի Տօլստոյի հեգնական, մանրակրկիտ, կրքոտ քննադատութիւնը:

Շէքսպիրի զօրեղ ազդեցութիւնը անդրադարձաւ իմ առաջին փորձերի վրա: Ես՝ լի ոգեւորութեամբ և եռանդով՝ սկսեցի գրել ողբերգութիւններ Շէքսպիրի հետևողութեամբ: Հինգ գործողութիւն բաղմամբիւ պատկերներով, արիւնայեղ տեսարաններ, անյանդ ստանաւոր — այս բոլորը իմ իդէալական դրամատուրգի դրոշմն էր կրում իր վրա: Գիճնագիտցում՝ IV դասարանից սկսած՝ ես գրեցի մի շարք այդպիսի դրամաներ՝ «Մարգառեաց», «Հայրասպան», «Իդէալներ և իրականութիւն», «Արտաւազդ Բ» և այլն: Այդ փորձերի շարքում ամենից յաջողն էր «Տիրքանուհին», որ ես մի քանի անգամ մշակել եմ նաև ուսանողական տարիներում: Այդ ողբերգութիւնը սպեկեց «Մուրճի» 1891 թ. համարներում:

Իմ գրական գործունէութեան ամբողջ ընթացքում իմ մէջ գերակշռել է դրաման: 90-ական թվականներին ես գրում էի բանաստեղծութիւններ, վէպ («Մորտակւած կեանք»), պատմւածք («Չալաբիների արշաւանքը»), քննադատութիւններ, րեցենզիաներ և այլն: Բայց նոյն այդ թվականներին էր, որ ես աւելի «Իրագորաս Մելոսացին» (այժմ «Փոթորիկ»),

«Գալիլէյ և Միլտօն», «Սողոմոնի աղբիւրը», իսկ հետևեալ դարի սկզբուն՝ «Դէպի վեր» և «Դաւիթ Սասունցին» դրամատիկական ձևով:

Իսկական դրամաներ ես սկսեցի գրել XX դ. առաջին տասնամեակում:

1900 թ. լոյս տեսաւ «Դօկտօր Բօշայեան», որ առաջին անգամ ներկայացրեց Աստրախանում: Դրան հետևեց «Նէարիչ Թաշճեանը», որ առաջին անգամ ներկայացրեց Բագուում, յետոյ «Վերածնւածը» Ալեքսանդրապօլում, «Դէպի վերը» Բագուում, վերջապէս «Մագդան» Բագուում:

Այդ բոլոր դրամաների նիւթը ինձ աւել է Բագուն՝ իր ուրոյն կեանքով և արտակարգ դէպքերով:

Իմ գրական գործունէութեան հետևեալ շրջանի վայրը Ալեքսանդրապօլն է: Առաջին տարիներում ես գրում էի բաղմամբիւ նոր բանաստեղծութիւններ, որոնց ժողովածուն լոյս տեսաւ 1907 թ. Այստեղ մըտել են, բացի նոր բանաստեղծութիւններից, նաև այնպիսիները, որոնք թէև գրւած են վաղուց, բայց չէին մտել առաջին հատորի մէջ (1899 թ.), օրինակ, «Միրաժ», «Անիի աներակների վրա», «Գողթան երգիչներին» և այլն: Նոր հատորի մէջ գետեղւած էին նաև թարգմանութիւններ, որոնք կատարւած էին Ալեքսանդրապօլում՝ Շիլլերի բալլադները՝ «Իրիկոսի կռունկները», «Նրաշխիք», «Լուղորդ», Պուշկինի «Մարգարէն», Գէօթէի, Հայնէի, Լօնգֆելլի լօի բանաստեղծութիւնները և Տեննիսօնի պօէման «Գօդիւս» վերնագրով: Այստեղ մտել է և «Փոթորիկը» (նախկին «Իրագորաս Մելոսացին»):

Ալեքսանդրապօլում նոյնպէս գրեցի ամենախոշոր աշխատութիւնս՝ «Ռուսահայ գրականութեան

պատմութիւն»։ Իրա նիւթերը մեծ մասամբ հաւաքել էի Բագուում, երբ Հայոց Մարզասիրական ընկերութեան գրադարան — ընթերցարանի գրադարանապետի պաշտօն էի վարում։ Իմ արամադրութեան տակ կային հազագիւտ լրագիրներ, գրքեր, որոնց թերթերով գրի էի առնում հարկաւոր նիւթերը։ Այդ նիւթերը ես կարգի բերեցի Ալեքսանդրապօլում, այնտեղ էլ սկսեցի գրել։ Պակասող նիւթերի համար ես յատկապէս էջմիածին եմ գնացել, ջրքրել ճեմարանի և էջմիածնի մայր գրադարանը։ Ահագին դժւարութեամբ ես գտայ Պօլսի «Մեղի» այն համարը, որտեղ տպւած էր Նալբանդեանի իմաստալից չօգւածը ազգային թատրոնի մասին, որ նա գրել էր Պօլսում եղած ժամանակ մի ներկայացման առիթով։ Այդ նպատակով ես դիմել եմ նաև պ. Կ. Կոստանեանին և ուրիշներին։ «Ռուսահայ գրականութեան պատմութիւնը» սկսեցի լոյս ընծայել պրակներով։ Առաջին պրակը լոյս տեսաւ 1909 թ., երկրորդը 1910 թ. երրորդը 1911 թ.

«Ռուսահայ գրականութեան պատմութիւնը, իբրև դասագիրք, հաստատուած է Կովկասեան ուսումնական շրջանի պարոն հոգաբարձուից և ընդունուած է շատ միջնակարգ դպրոցներում՝ թէ՛ ռուսաց և թէ՛ հայոց։

ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ *)

Նրա կեանքի

Աւետիք Իսահակեանը ծնւել է 1875 թ. հոկտ. 18 Ալեքսանդրապօլում։ Մկրտնական ուսումն ստացաւ ծխական դպրոցում, յետոյ Փէորգեան ճեմարանում։ 1891 թ. աշակերտական անկարգութիւնների պատճառով, ստիպւած էր հեռանալ ճեմարանից։ Այնուհետև նա գնում է Վիեննա, ուր սովորում է գեր-

*) Օգտւում եմ Թովիշեանի գրած կենսագրութիւնից որ տպւած է «Ընտիր հատւածներ» մէջ։

մաներէն և լսում մարդաբանական դասախօսութիւններ. միաժամանակ աշխատում էր մարդաբանական մուզէօնում: Յետոյ լսում էր դասախօսութիւններ մարդաբանութեան և ազգագրութեան մասին Լէյպցիգի համալսարանում:

1896 թ. Իսահակեանը վերադարձաւ հայրենիք: Այստեղ նա կրում է մի շարք ձախորդութիւններ և ստանում է նեարդային հիւանդութիւն: 1900 թ. նա նորից գնում է արտասահման գրականութիւն ուսումնասիրելու նպատակով. բայց հիւանդութեան պատճառով վերադառնում է հայրենիք:

Իսահակեանը սկսել է գրել ոտանաւորներ 12 տարեկան հասակում: Բայց նա յայտնեց 90-ական թւականների երկրորդ կիսում: 1898 թ. լոյս տեսաւ նրա առաջին ժողովածուն «Երգեր և վէրքեր» վերնագրով, որ անմիջապէս ամենքի ուշադրութիւնը գրեց Աղբալեան «Մուրճ» ամսագրում: 1903 թ. հրատարակեց նրա երկրորդ՝ լիակատար ժողովածուն: Վերջումը նա տւել է մի պօէմա «Աբուլ-Ալի-Մահարա» վերնագրով:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Իսահակեանը իր երգերի մօտիւններով և լեզուով, Յ. Թումանեանի նման, մօտ է կանգնած ժողովրդին: Նա ևս ժողովրդի հարազատ գաւակն է և օգտւում է ժողովրդական բանաստեղծութեան յրատակ աղբիւրներից. բայց և այնպէս մեծ տարբերութիւն կայ նրանց մէջ: Թումանեանը ուժեղ է վիպական բանաստեղծութեան մէջ, Իսահակեանը՝ զուտ քնարերգակ է, գտարիւն լիբիկ: Թումանեանը վարպետ է պատմելու և նկարագրելու մէջ, Իսահա-

կեանը՝ զգացմունքներ արտայայտելու մէջ: Առաջինի մուսան ունի իր առանձին միջավայրը. դա զգացմունքների աշխարհն է: Նա ևս սիրում է բնութիւնը, բայց այնքան, որքան նա համապատասխանում է բանաստեղծի հոգու տրամադրութեան և խոհերին: Նրանց լեզուն էլ տարբեր է: Թումանեանը զործ է ածում զրական լեզու ժողովրդականի խոսուողով, Իսահակեանը՝ Ալէքսանդրապօլի բարբառը, բայց ազնւացրած և զուած:

Մտնենք այն զգացումների աշխարհը, ուր մեզ տանում է Իսահակեանը:

Ինչպէս շատ բանաստեղծներ, նոյնպէս և Իսահակեանը, ունեցել է իր սիրոյ առարկան: Իսահակեանն է կամ Շուշիկը, որին նւիրել է բազմաթիւ ոտանաւորներ: Իսահակեանը ինքը խոստովանում է, որ իր քնարի հօրագոյն և միակ լարը սիրոյ լարն էր:

«Գիշերն եկաւ, զով հոգն ընկաւ,

Աստղունք լուսնին ձէն տւին.

Լուսնակն ելաւ, մով հոգն ընկաւ,

Հաւքերն ինձի ձէն տւին:

Ես վեր ելայ հոգի առած,

Չարկի սրտիս լարերին.

Սիրոս խնդաց, կուրծքս թնդաց,

Ու լարերը կարեցին:

— Մենակ սիրոյ լարը մնաց

Սրտիս անհուն խորքերում.

Ու սուրբ սիրոյ երգը մնաց

Կեանքի ամեն ծալքերում»:

Բազմաթիւ սիրային երգերի մէջ բանաստեղծը տալիս է իր սիրոյ պատմութիւնը: Իսահակեանն է անսահման, բուռն սէր, որը յափշտակել, կլանել է նրա ուշ ու միտքը և հոգին: Նա պատրաստ է իր

եարի ոտներն ընկնել, նրա ստրուկը դառնալ: Նրա համար կդառնայ վշտի ցօղ, գիշերւայ հով, վարդ, երկինք, ծով, արև, լուսին, մի խօսքով, այն, ինչ որ սիրուհին կուզէր («Կուզես լինեմ վշտի ցօղեր»): Միրուհուն գրաւելու համար, նա թուում է իր հոգու բոլոր գանձերը, հաւասացներով, որ ինքը տիեզերքի «պերճ հիւսւածքն» է, որ իր հոգում «երկինքն է երգում», որ իր սրտում բռնկում է «սիրոյ հրդեհը» և աղմկում «վշտի հեղեղը» («Տիեզերքի պերճ հիւսւածքն եմ»):

Բայց ինչ օգուտ մի այդպիսի սիրուց, եթէ նա մի անբուժելի վէրք պիտի բանար սիրահար սրտի մէջ և անվերջ տանջանքներ պատճառէր: Աւանդանգին ընկերը չհասկացաւ և չգնահատեց նրան, նրա բարձր սէրը և վսեմ հոգին, և թողեց նորան մենակ («Տանջւած սիրտ»): Ինչո՞ւ մոռացաւ խոստումը, ինչո՞ւ ծաղրեց նրա սէրը: Դա ուրեմն սուտ սէր էր, աղջիկը անզգայ, ժէռ սրտի տէր արարած: Նա լալիս, հեկեկում է, երբ տանում են նրա եարին.

«Եարիս տարան, ջանիս տարան.

Հոնգուր հոնգուր կուլամ ես:» (Դարգս

«լացէք»):

Վիրաւորւած երգիչը պատրաստ է մինչև անգամ թուրը կապել, ձի նստել, հասնել հարսն ու փեսային և «նամարդ տղի» հետ կուլելով՝ սպանել, արիւնը խմել և այսպէս սիրտը հովացնել («Էս ճամբէն ոլոր մօլոր»): Երբ կրքի բռնկումն անցնում է, երգչի սրտում եղած վէրքը մնում է յաւիտեան անբոյժ. նա չէ կարողանում մոռանալ եարին: Շատ լաց լինելուց նրա սիրտը դառնում է «մեծ ծով»:

Պօէտի հոգեկան կեանքի մէջ մեծ դեր է կատարել նրա մայրը, որին նւիրւած են մի քանի շատ

սիրուն և զգայուն երգեր: 1903 թ. հրատարակւած «Բանաստեղծութիւնները» նա նւիրել է իր «անզին մօրը»: Միայն մայրը կարող է հասկանալ որդու դարդը, սրտի վէրքը: Մօրից է ստացել նա իր հոգու քնքշութիւնը. մայրն է սովորեցրել նրան սիրել բարին և ազնիւը, կուել շարի դէմ («Գուցէ իմ հեծեծանք»): Օտարութեան մէջ նա «ազիգ» մօրն է յիշում և կարօտում է նրա տեսութեան և գուրգուրանքին («Մայրիկիս»):

«Երբ քունդ գայ, լոյս գիշերով,

Հոգիդ գրկեմ, համբոյր տամ,

Սրտիդ կպնեմ վառ կարօտով,

Լամ ու խնդամ, մայրիկ ջան...»

Նրան մոռանում և թողնում են ընկերները, եարը, բայց մայրը—երբէք: Երբ նա շատ տարիների պանդխտութիւնից յետոյ վերադառնում է հայրենիք, նրան ոչոք չէ կամենում ճանաչել՝ աղքատ էր և փոշոտ. միայն մայրն է իսկոյն ճանաչում և որդու վզովն ընկնում ու լալիս («Դարդը սրտիս, աղքատ ու խեղճ»): Երբ որդին դժբախտութեան մէջ է, սիվ է աչքը անկած նրա ազատութեան սպասում, եթէ ոչ մայրը («Կուռնկները շարան-շարան»): Միակ անձը, որ կարողանում է մեղմացնել երգչի վիշտը և միխթարել, դա նրա մայրն է: Նա կուզէր հեռու երկրում մեռնել, որպէս զի մայրը որդու դարդը և մահը չիմանար:

Ընկերական սէրը նոյնպէս թելադրել է բանաստեղծին գրել մի քանի ոտանաւորներ: Նա սիրում է կան սէր իր պէս տանջւած ընկերին («Ընկեր»): Երբ ազիգ ընկերը մեռնում է, նա մեծ կարօտով է յիշում նրան և դառը ողբում նրա վաղաժամ մահը («Ընկերիս յիշատակին»):

Մի շարք ստանաւորների մէջ բանաստեղծն արտայայտում է իր սէրը դէպի գեղեցիկ բնութիւնը: Բնութիւնը նրան գրաւում է ոչ միայն գեղեցկութեամբ, այլ և այն բարերար ազդեցութեամբ, որ գործում է բնութիւնը մարդու հոգու վրա: Իսահակեանը չէ սիրում նկարագրել բնութիւնը՝ միայն նկարագրելու համար: Բնութիւնը նրա մէջ ծնեցնում է զանազան խոհեր և զգացումներ: Բնութիւնը ներառում շնչաւոր, զգայուն էակ է, որ գիտէ սիրել, վշտանալ, քնել, արթնանալ: Երկինքն իր աստղերով, անապատը իր թախիծով և լուսեամբ, գիշերային անդորրութիւնը, ձմեռային սառնամանիքը, անտառը, հովը, ճահիճը, մի խօսքով, բնութեան ամեն մի առարկայ և երևոյթ բանաստեղծի մէջ յարուցանում են զգացմունքներ և խոհեր: Անապատի գիշերային խորհրդաւոր լուսեանքը անդորրութիւն է բերում պօէտի հոգուն, որ հալում է «վեհ լուսեան մէջ» («Կեանքի ժխորից»):

Քամին երգում է գաղտնի երգեր, նրա միտքն էլ սլանում է հեռու, ծանր խշշում է լացող ուռին, և նրա սիրար տխուր հետում է («Պայծառ լուսնեակ»): Բնութիւնը պօէտի սիրար լցնում է անուշ թախիծով, միտքը թաղում անուրջի մէջ և աչքերին քուն բերում:

«Շղարշ ամպեր երկիրն առան,
 Լուսնեակն ազօտ կշողայ.
 Լռիկ ճահճում հանդարտ-մարմանդ
 Նուրբ եղեգնը կը դողայ.
 Արագիլը մենակ ու լուռ՝
 Եղեգնի մօտ կը քայլէ,
 Կը մըտորէ՝ խոր ու տխուր,
 Ճահիճն նւագ կը փայլէ»:

Մռայլ ավին մենակ նստած՝

Սիրտս անուշ կը թախծի.

Ու անուրջում միտքս թաղւած՝

Քունն աչքերիս կը հանգչի:

Այսպիսի անուրջ և ինքնամոռացում պարգևում է պօէտի խոնջացած հոգուն հանգստութիւն: Հանգստացնում են նրան և անտառը իր թովիչ սօսափունով, և առի խոխոջիւնը, և ծառերի սուերը («Յոգնած եմ, անտառ»): Նա կուզէր թաղել բնութեան գրկում՝ Ալագեազի լանջերում («Ես որ մեռնեմ...»)

Երկնքի վառ աստղերը, որոնք անվերջ թափառում են անհունութեան մէջ, ազատասիրական մրաքեր են յարուցանում և ասում են պօէտին.

Ի՞նչպէս կարող է վեհ, վսեմ հոգին

կապել, շղթայել

Իր սարուկների և տէրերի հետ.

Ե՛լ, և թափառիր, ո՞վ ազատ ոգի»...

Իսահակեանի բանաստեղծութիւնների մէջ բնութիւնը յաճախ ներդաշնակ կապւած է լինում նրա հոգու հետ, օր. «Պարզկայ գիշեր»: Մի ուրիշ տեղ երկնքից վառ աստղերը ընկնում են, և վարդ ու շուշանը թառամում, որովհետեւ պօէտի կեանքը կրտոր կտոր փշրել է («Մութը գրկած գետ ու գետին»): Ալագեազը ծածկել է մառախուղով, որովհետեւ պօէտի սիրան էլ մառախուղ է պատել («Մե, մութ ամպեր»)

Բնութիւնը երբեմն անտարբեր է լինում դէպի բանաստեղծը և մինչև անգամ նրա արամազրութեան հակառակ: Մինչդեռ գարնան բնութիւնը պճնւում է գարդերով և սար ու ձոր ծաղկում ու կանաչում են, պօէտը «գարիք, հիւանդ ճամբորդ է», «ախարհից կարօտ և սիրոյ կարօտ» (Է՛յ, կանաչ ախպէր):

Իսկ երբ մի անգամ ծարաւից պապակւած կամեցաւ
զուրուլ աղբիւրից ջուր խմել, աղբիւրը ցամաքեց,
քար դարձաւ: Այստեղ բնութիւնը նոյն իսկ ներ-
հակ է դէպի բանաստեղծը:

Այսպէս ուրեմն սէրը իր լաջն մաքով մեծ տեղ
է բռնում Իսահակեանի բանաստեղծութեան մէջ՝
սէր դէպի կոյս, դէպի մայր, դէպի ընկեր, դէպի
բնութիւն:

Բացի սիրային մօտիւններից, Իսահակեանի պօէ-
զիայի մէջ մենք գտնում ենք և ուրիշ մօտիւններ:
Դա պօէտի անձնական վիշտը, հիասթափութիւնն է,
նրա ներքին աշխարհը: Այդպիսի ոտանաւորների մէջ
նա յոռետես է: Բանաստեղծի բաժինը տանջանքն է,
բայց այդ ոչինչ, եթէ միայն չմարի հաւատը դէպի
իր միաքը և իր անձը: Նա ունէր և հաւատ և յոյս
և սէր, բայց մարդիկ պաժան են, և նրա սիրտը
խորտակեցին: Մարել է նրա եռանդը և ոգևորու-
թիւնը, հաւատը հանդել է («Հաւատս հանգաւ»):
Ոշխարհը լի էր վառ երագներով, այժմ՝ աչքից ըն-
կել է, ամենքը նրան օտար են («Ոշխարհը վառ
էր»): Չահէլութիւնը անցել է, սիրտը ամայացել
(«Տխուր, գլխակոր»): Սիրտը սառել, մեռել է ծանր
գարգից («Սիրտս մեռել է»): Դարզը ուրուրի պէս
կերել է նրա սիրտը («Մշուշն եկաւ»): Կեանքի
տաղտուկից յոգնել է նրա հոգին: Նա շատ է տան-
ջւել մարդկանց ձեռքից: Մարդիկ սիրտ չունին: Աշ-
խարհը նամարդ օձ է: Անցաւոր է ցաւի բը-
նակավայր, անսիրտ և ունայն: Եւ չարժէ ապրել:
Եթէ աշխարհի տէր էլ դառնանք, վերջը ճիճունների
կերակուր ենք («Օրս արտում»): Եթէ երգը չլինէր,
ի՞նչ կլինէր մարդու կեանքը, երգն է, որ մխիթա-
րում է:

Ո՞րտեղից է այս մտայլ հայեացքը կեանքի և
աշխարհի վրա: Մեզ յայտնի է սիրային երգերից,
որ սէրը նրա սրտի վերքը խորն է բաց արել, նրա
ծանր դարզը հէնց խաբւած սէրն է: Մեզ յայտնի է
նոյնպէս, որ նրան վշտացրել են ընկերները: Մի
անգամ նա հիւանդ, անյոյս ընկած էր, և ընկեր-
ները նրան թողին մենակ երեսի վրա և հեռացան
(«Եւ ես կեանք մտայ»): Մի անգամ էլ ծովի ա-
փին ընկած էր նա վիրաւոր, ընկերները ուրախ
ժպտալով անցան մօտովը, և ոչ մէկը նրան ձայն
չտւեց:

«Երազիս տեսայ, որ ծովի ափին
ես ընկած էի՝ խոր վերքը սրտիս,
Եւ ալիքները մեղմ երգում էին,
Անուշ օրօրով ինձ անդորր տալիս:
Երազիս տեսայ, որ ընկերներս
Ուրախ և ժպտուն անցան ծովափով,
Բայց ան, ոչ մէկը ինձ ձայն չըտւեց,
Իսկ ես լուռ էի մահւան խոր վշտով»:

Ահա բոլորը, ինչ որ կրել է բանաստեղծը, ինչ
որ դառնացրել է նրա սիրտը:

Այս վշտի և հիասթափութեան երգերի մէջ դի-
տօնանս են կազմում նրա հոգու հպարտութեան և
և անձնամոլութեան երգերը: Այստեղ բանաստեղծը
իրան համարում է մարդկութեան առաջնորդ, մար-
գարէ: Այսպիսի ոգով սողորւած են նրա մի քանի
ոտանաւորները:

Այդ ոգին նրա մէջ գրել է Նիտշէն, նորագոյն
ժամանակների նշանաւոր պօէտ - փիլիսոփաներից
մէկը, որ զօրեղ ազդեցութիւն ունեցաւ եւրօպական
գրականութեան և մտքերի վրա: Միւս կողմից,
Իսահակեանի վրա ազդել է նաև ժամանակակից սիմ-

ւօլիստական ուղղութիւնը: Նիտչէն անհատականութեան շատագոյլ էր: Նրա նպատակն էր մարդուն բարձրացնել ամբոխի վրա:

Անհատականութիւնը նրա իդէալն էր: Ապագայ իդէալական մարդը գերմարդն է (Übermensch): Նա ասում է. «Այն բոլորը, ինչ որ դուք համարում էք բարի, ազնիւ, առաքինի, ճշմարիտ, սուտ է. դուք ստեղծել էք ձեզ համար յայտնի բարոյական գաղափարների մի կախարդական շրջան, որից դէնը անցնել չէք համարձակում: Ձեր թեւերը, ձեր ազատ թռիչքը կաշկանդել էք քարացած հասկացողութիւններով»:

Նիտչէն համարում է գերմանացոյ լաւագոյն ոճաբաններից, որի գեղեցիկ, բանաստեղծական ոճը, մտքերի հզօր թափը հմայիչ ոյժ ունէր: Ժամանակակից վիպասաները և բանաստեղծները իրանց վրա զգացել են Նիտչէի զօրեղ ազդեցութիւնը:

Գերմարդը դարձաւ և նրանց իդէալը: Իրանց զրւածքների մէջ նրանք մտցնում էին նիտչէականութիւն: Նիտչէականութիւնն ազդեց և հայոց զրականութեան վրա: Նրա ազդեցութեան ենթարկւեցին հայ գրողներից երկուսը՝ Փափագեան և Իսահակեան:

Մի ամբողջ շարք բանաստեղծութիւններ տողորւած են նետչէական ոգով: Բանաստեղծի հոգին թափառում է անհունութեան մէջ, թռչում է աստղերից աստղ «հեռու վայրերում», նրա սրտի մէջ տիեզերքի վերքերն են. նա տիեզերքի պերճ հիւսւածքն է:

Նիտչէականութիւնը ամենաուժեղ կերպով սրտայայտել է «Տիեզերական զանգ» ոտանաւորի մէջ: Ողջ տիեզերքը մի մեծ, անհուն զանգ է, իսկ պօէտի հոգին նրա լեզուակը.

«Եւ ես ապաստում և անապատում

Լուռ թափառում եմ՝ հոգիս ծանրացած.

Ողջ տիեզերքը մի մէկ, անհուն զանգ

Եւ հոգիս նրա լեզուակը վրսեմ»...

Ձանգը զողանջում է անհունութեան, ճշմարտութեան և գեղեցկութեան երգը: Դա նրա հոգին է զողանջում: Նա մարգարէ է: Նա մտնում է ամբոխի մէջ նոր պատգամներով, նա խայթում, քարոզում է: Բայց նա օտար է ամբոխին: Նրան հալածում են և ծաղրում: Իսկ նա ականջ չէ դնում ծաղրին: Նա ոտը դրել է մարգարէի ճամբան և երգել է ազատութեան և վեհութեան երգեր—և տանջանքի պսակ ունի ճակատին: Նրա նպատակն է—աստղոտ, վսեմ ապագան («Փշէ պսակը»): Նա որոնում է, նա կամենում է գտնել ճշմարտութիւնը, որպէս զի նրա լոյսը աւետէ խաւար աշխարհին և մուլար մարդկութեան վեհ կեանք տայ («Ձայնս հնչում է»): Նա իրան կարող է զգում այսպիսի դերի համար: Նրա սիրտը երկինք է, սիրտ կտայ կոյսին, կեանք կտայ անապատին և ամայի սրտին («Սիրտս երկինք է»): Նա տիեզերքի պերճ հիւսւածքն է, նրա մէջ երկինքն է երգում, նրա սէրը հրդեհ է, նրա վիշտը հեղեղ, նրա երգերը ճոխ են: Նրա սիրոյ մի կայծը բաւական է, որ կոյսը բուռն յոյգերով այրւի («Տիեզերքի պերճ հիւսւածքն եմ ես»): Նրա վերքերը մեծ տիեզերքի հսկայ վերքերի կաթիլներն են, նրա խօսքը հրդեհ, նա փշրում է մարդկանց սրտերը: («Մայրիկ, հիւանդ եմ») Ձնայած, որ նա կամենում է վերաստեղծել մարդկութիւնը, բայց խուսափում է մարդկութիւնից: Ամբոխը նիւթապաշտ է, քամում է երկրից հաց և հաճոյք.

Նրա հոգին փոքր է և ստոր. ամբոխի մէջ նա մենակ է և ախուր, ինչպէս արմաւենին անապատում:

Նա կամենում է ապրել ոչ թէ ամբոխի մէջ, այլ ամբոխի վրա, անհունութեան մէջ և միայն իր սուերը փռել ամբոխի վրա, («Ընկերս»): Նա գնում է դէպի արև և գիտէ, որ ամբոխը պիտի հետևէ նրան, որովհետև ամբոխը նրա սուերն է («Եւ այն մռայլ»)... Նրա երգը կեանքն է, բայց տեղ չունի աշխարհում, չոր սրբուների մէջ («Իմ երգին»): Մինչև անգամ ընկերները նրան չեն հասկանում. նա ծաղրում է նրանց սրբութիւնը. նրա հոգին չար է, չարիքն է պաշտում. նա մռայլ, մենակ է, անյաղթ, հզօր և միտքը հպարտ («Այս վեհ կնճիռներն»): Ահա ինչու պօէտը կամենում է հեռանալ երկրից դէպի վեր, տիեզերքի խորքերում նոր կեանքի պատգամներ խելի, իր կամքը դարձնել օրէնք («Թափ կուտամ թևերս»): Նրա հոգին կամենում է թափառել տիեզերքի հեռու եզերքում, հպարտ և մենակ արտասուել, խորհել լռիկ և յաւերժ խոկալ: Նա իր վեհ երգերը երգում է հեռու վայրերում ազատ և մենակ և շաղ է տալիս աստղերի պէս: Նրա հոգին կուզէր վայրի բաղի պէս լինել մենակ, անսէր և թռչել հեռու և լուռ վայրերում՝ ծովի քարափին նստել և երգել («Ծովի ծոցից»): Այսպէս անա պօէտի հոգին գեղերում է անորոշ և հակասական արամադրութիւնների մէջ: Մերթ երկրից կտրւած, մարդկանցից զզւած՝ ձգտում է դէպի երկինք և աստղերը, դէպի անհունը, տիեզերքի ծայրերը, իսկ երկրում դէպի անապատ, ծովի հեռու ափերը, ուր նա կարող է վայելել անուշ անդորութիւն, զմայլանք, ուր կարող է երգել իր վեհ երգերը: Մերթ նոր պատգամներով մտնում է ամբոխի մէջ խայթելու և քարոզելու, առաջնորդելու դէպի վսեմ ապագան:

Անձնապաշտութիւնը այստեղ միանում է մարդասիրութեան հետ: Այդ հակասութիւնը հասկա-

նալի է: Պօէտը կամենում է միաժամանակ երկու հոգու դեր կատարել՝ Նիաչէի և մարգարէի: Մի կողմից, բացի իր հպարտ, հզօր, ազատ անհատից, ոչինչ չճանաչել կամ ամենաշատը իր «սուերը» միայն փռել ամբոխի վրա. միւս կողմից, ճշմարտութեան լոյսը աւետել աշխարհին և մոլար մարդկութեան վեհ կեանք ներշնչել:

Որոնք են սակայն բանաստեղծի նոր պատգամները, ինչպէս է հասկանում նա «աստղոտ, վսեմ ապագան», ինչպէս կարելի է ապրել հեռու վայրերում և միլենոյն ժամանակ մարդկանց աւետել ճշմարտութեան լոյսը, - դրա պատասխանը չէք կարող գտնել նրա նիաչէական երգերի և մարգարէական բանաստեղծութիւնների երկար շարքի մէջ:

Իսահակեանը վերագառնում է երկնքից դարձեալ իր հարազատ միջավայրը, երբ սկսում է խօսել ժողովրդի սրտից: Այդպիսի գրւածքներում կոյր հետևողութեան նշոյլ անգամ չկայ: Այստեղ նա բոլորովին ինքնուրոյն է: Այստեղ նա այնքան անկեղծ է, հայրենի բնութեան և գեղջուկի կեանքի մի քանի դժերը ներկայանում են այնպիսի վառ գոյներով և այնպէս խոր զգացւած, ինչպէս կարող է միայն Իսահակեանը: Ո՛րքան գեղեցիկ են, օրինակ, Շիրակի բալլադները: «Իմ փերին» զարթեցնում է նոյն արամադրութիւնը, ինչ որ Հոյնէի «Լօրելէյը». երկուսի մէջ էլ համարեա նոյն պատկերն է նկարագրւած՝ գետ, չքնաղ փերի, զմայլւած երիտասարդ: Հիանալի է «Բինգեօլը», այն գրախտավայրը, որտեղ շնկշնկալով հովն է փչում սարի լանջերից, քչքչալով առուն հոսում ձորերում, ծաղկանց ծովում բուրում են բոյր և երգեր, ծփում են սէզ ու արօտ, որտեղ բիւրեղ լճի ծոցում լողանում է հիւրին՝ անընկեր, այնքան գիւթիչ, որ նոյն լսիկ

հրեշտակը երկնքից վայր է ընկնում Բինգեօլը հիւրի հետ միասին ապրելու համար: Նոյնպիսի հիացմամբ խօսում է պօէտը Ալազեազի բնութեան մասին.

«Նա որ մեռնեմ, ինձի թաղեցէք,

Ալազեազի լանջերում,

Որ Մանթաշից հովերը գան,

Վերաս հեան ու երթան:

Գերեզմանիս չորս դին փուին

Վայրի դաշտից ծփծփան

Եւ ուսերին էլ մազերն արձակ

Վրաս ընկնեն, անուշ ջան:

Եւ այսպէս հայրենի բնութեան բոլոր գեղեցկութիւնը՝ Ալազեազ, Բինգեօլ, Արփաշայ, Արազ—միշտ գրաւել են բանաստեղծին, որ ձուխ բառերով և ժողովրդական ոգով գովում է նրանց. ալւան ալւան ծաղիկներ, նշխուն հաւքեր, մարմանդ հովեր, անուշ քամի, փէրուզ երկինք, գմբուխտ սարեր—ահա ինչպիսի գոյներով է նկարում իր մայրենի բնութիւնը: Նոյնքան մեծ հմտութեամբ նկարագրում է նա գեղջկուհուն, պատմում է նրա դարդ ու ցաւերի և դառը դադած մի կտոր հացի մասին:

«Թեզճ աղքատի հոգին դուրս գայ,

Քարից—հողից հաց քամէ,

Բեռով հացը հարստին տայ,

Հարուստն իշխէ, վայելէ:

ԱՌՈՒՂ-ԱՂԱ ՄԱՀԱՐԻ *)

Իսահակեանի վերջին տարիների աչքի ընկնող երկն է «Աբուլ-Ալա Մահարին»: Դա բանաստեղծի առաջին խոշոր գործն է: Բանաստեղծութիւնը ամբողջա-

պէս տողորւած է յոռետեսութեամբ: Մարգարէն գնում է անապատում ուղտերի քարւանի հետ: Զանգերի միալար հնչիւնը միակ ձայնն է, որ խանգարում է անապատային լուսթիւնը: Աբու-Ալա-Մահարին քայլերն ուղղում է դէպի Արևելք, դէպի պայծառ արևը: Նա ձգտում է հասնել արևին: Նրան պատել են խորհրդածութիւններ կեանքի մասին: Ոչինչ աշխարհում չկայ մնայուն: Բոլորը դատապարտւած է կորստի: Նա դատապարտում է մարդկութիւնը, նրա հաւատալիքը, նրա պիղծ կենցաղը և բարք ու վարքը: Չկայ անկեղծութիւն, ամեն տեղ սուտ և կեղծիք: Ոչինչ մխիթարական չկայ նրա շուրջ: Սմեն ինչ վհատեցուցիչ: Թէև նա գնում է անապատով արևին հասնելու, այսինքն՝ կատարելութեան, բայց ներքուստ հաւատացած է, որ արևին երբէք—չի հասնի:

Բանաստեղծութեան գլխաւոր արժանիքը նրա գեղեցիկ նկարագրութիւնն է: Անապատը իր խորին լուսթեամբ, որ խանգարում է միայն զանգերի զօղանջիւնով, անծայր անապատը իր խորհրդաւորութեամբ, Աբու-Ալա-Մահարին իր յոռետես մտքերով—այս բոլորը կազմում են նրա բոլոր գեղեցկութիւնը: Տաղաչափութիւնը ընդունել է վիպական ձև, գրւած է 20-տանեայ վանկերով և համապատասխանում է քարւանի դանդաղաշարժ ընթացքին:

Ինչ վերաբերում է ներքին իմաստին, նա առանձին կարևորութիւն չէ ներկայացնում: Վիշտը, թախիծը, հիասթափութիւնը երգել են համաշխարհային վշտի բանաստեղծները՝ սկսած յոյն դրամատուրգ Եւրիպիդից մինչև Բայրնը և նրանից յետոյ: Սակայն ժողովրդի մէջ պէտք է ոչ թէ հանդնել հաւատը, յոյսերը, բարի գործը, այլ ընդհակառակը,

*) Բաղդադի հաշակաւոր բանաստեղծը:

զարգացնել նրա մէջ մարդասիրութիւն, ազնիւ ճրգ-
տումներ, իդէալներ:

Ընդհա-
նուր հա-
յեացք

Իսահակեանի տաղանդը արտայայտել է գլխա-
ւորապէս քնարական բանաստեղծութեան մէջ: Նրա
սիրած միջավայրն է զգացմունքների աշխարհը: Նրա
պօէզիայի մէջ տիրապետող մօտիւն է սէրը իր ամե-
նաընդարձակ մտքով՝ սէր դէպի մայր, սէր դէպի
ընկեր, սէր դէպի բնութիւն: Մայրենի բնութիւնը
բաւականին մեծ տեղ է բռնում նրա ոտանաւորների
մէջ: Բազմաթիւ ոտանաւորների մէջ նա արտայայ-
տում է իր անհատական զգացումները՝ սէր, ուրա-
խութիւն, վիշտ, թախիծ, մտորումներ և այլն: Եր-
բեմն, Նիշչէի ազդեցութեան տակ, նա հանդէս է
գալիս գերմարդու դերում, բարձրից է նայում ամ-
բոխի վրա, խարազանում է նրա պակասութիւնները:
Նա մեծ կարծիք ունի իր մասին՝ հպարտ է, մար-
գար է է, խուժանը նրա «սուերն է միայն»: Բայց
նիշչէական ոգով տոգորւած բանաստեղծութիւնները
քիչ արժէք ունին: Նրանց մէջ ամենաբնորոշն է
«Տիեզերական զանգը»: Իսահակեանը սակայն իր
փառքը ձեռք է բերել իր ուրիշ ընդունակութիւն-
ներով: Նա հանդիսանում է իբրև ժողովրդական ցա-
ւերի և ուբախտութեան երգիչ, նա միակ բանաստեղծն
է, որի երգերը ամբողջովին տոգորւած են ժողո-
վրդական ոգով: Նրա տասնեակ ոտանաւորները դար-
ձան երգեր, տարածւեցին նոյն իսկ ամենախուլ ան-
կիւններում, ժողովուրդը զմայլանքով աւանջ էր
դնում նրա երգերի տխուր հնչիւններին՝ «Դարդա
լացէք», «Միրեցի, եարս տարան», «Մաճկալ», «Որս-
կան ախպէր» և այլն: Նրա լեզուն թէև Ալեքսանդ-
րապօլի լեզուն է յիշեցնում, բայց նրա գոեհիական
տարրերից, կոպտութիւնից միանգամայն զուրկ է և

բոլորովին մաքրւած և զտւած է, շնորհիւ Իսահա-
կեանի: Տաղաչափականը նոյնպէս սիրուն է, կարճ,
թեթևասահ:

Իսահակեանը իր ինքնուրոյն բանաստեղծու-
թիւնների մէջ, մեր գրականութեան պատմութեան
նորագոյն շրջանում, եղակի երևոյթ է: Նրանից ա-
ռաջ և յետոյ չէ եղել ոչ մի բանաստեղծ — երգիչ,
որ յիշեցնէր Իսահակեանին:

ՄԻՒ ԲԱՆԱՍԵՂԾՆԵՐԸ

90-ական թվականների հայկական պօեզիայի չլիսաւոր ներկայացուցիչները եղան վերոյիշեալ բանաստեղծները:

Նոյն այդ թվականներին գրական ասպարիզում երևացին մի քանի ուրիշ բանաստեղծներ՝ Յակոբ Յակոբեան, Յարութիւն Թումանեան, Դերենիկ Դեմիրձեան, Վահան Միրաքեան և այլն: Մինչև XIX դարի վերջը նրանք գրում էին իրանց անդրանիկ ոտանաւորները: Իւրաքանչիւրը հրատարակեց իր բանաստեղծութիւնների ժողովածուն փոքրիկ զբոյնիներով: Նրանց մէջ տաւած ոտանաւորները առանձնապէս ոչինչ չէին ներկայացնում, նրանց մէջ աչքի ընկնող ոչինչ չկար: Միայն ոտանաւորների արտաքին ձևից, լեզուից և մի քանի յաջող բանաստեղծութիւններից կարելի էր եզրակացնել, որ դրանք յուսատու գրողներ են: Բայց քանի որ նրանք 90-ական թվականների ընթացքում չուին առանձին արժէք ունեցող գրածքներ, ուստի նրանք տեղ չեն կարող ունենալ այդ դարեշրջանում:

Յիրաւի, այդ յուսատու հեղինակները մասամբ արդարացրին իրանց վրա դրած յոյսերը, և իւրաքանչիւրը տւեց մի քանի յաջող, երբեմն և շատ յաջող գործեր: Բայց այդ գործունէութիւնը վերաբերում է հետևեալ դարի առաջին տասնամեակին, որ զուրս է իմ ծրագրից: Իմ նպատակն է առայժմ տալ XIX դ. ուսահայ գրականութեան ամփոփ

պատմութիւնը: Ուստի այդ նոր շրջանի բանաստեղծների գնահատութեան վրա կանգ առնել չեմ կարող: Միայն այսքանս կասեմ, որ վերոյիշեալ հեղինակները հետևեալ դարի տասնամեակին դարձան աւելի բեղմնաւոր և աւելի յաջող: Երբ V պրակը (90-թվականների վիպագրութիւնը) լոյս կտեսնի, հաւանական է, որ ես շարունակեմ ներկայ աշխատութիւնը XX դարի առաջին տասնամեակի վերաբերեալ: Այն ժամանակ ես կանգ կառնեմ և այն հեղինակների գնահատութեան վրա, որոնց վերև յիշեցի: Կիսուեմ և այն յուսատու սկսնակների մասին, որ գրական ասպարէզ են մտել XX դ. առաջին տասնամեակում, այն է՝ բանաստեղծուհի Կուրղի-նեան, Տէրեան և Միքայէլ Մանուէլեան:

Թ Ա Տ Ր Ո Ն

90-ական թվականներին կենդանացաւ և թատրոնը: Թատրոնը վերականգնելու համար, դերասան Պետրոսեանը առաջարկում է կազմել «գրամատակահան կօմիտետ», որին կը յանձնարարւի ժողովել, նւիրատուութեան միջոցով, 2500 ռ., որով կապահովւի թատրոնի գոյութիւնը մի տարով, 1891—92 թ.: Երբ այդ գումարը ժողովեց, յուլիսի 11-ին գումարեց ժողով մասնակցութեամբ մօտ 40 թատերասէրների: Վճուռեց պահել մի խումբ այդ սեզօնի ընթացքում և մինչև մեծ պասը ամիսը չորս ներկայացում տալ: Թատրոնական մասնաժողովի անդամներից ընտրւեցին՝ իշխան Ն. Ամատունի, Ալ. Թարխանեան, Յ. Յովհաննիսեան, տ. իշխանուհի Մ. Բէքթարէզեան, Տէր-Նիկողոսեան, Կոնստ. Հէջուբեան և Շիրւանգազէ: Գրանցից հինգը ճանաչւեցին մասնաժողովի անդամներ, իսկ երկու վերջինը՝ փոխանդամներ: Անդամներից իշխ. Ամատունին հրաժարեց, իսկ նրա տեղը բռնեց Հէջուբեանը:

Հայոց թատրոնը, երբ սկսեցին ներկայացումները, ընդհանրապէս բաւարար մուտք էր տալիս: Սկզբում բեմ հանւեցին՝ Ուրիէլ Ակօստա, Քանդած օջախ, Օրւայ չարիք, Հրէուհի, Արշակ II Գալֆայեանի, Պարոն դը Պուրսօնեակ Մօլիերի: Խմբի մէջ կար և Սիրանոյշը, որ աւելի և աւելի բարձրանում էր հասարակութեան աչքում: Խմբի մէջ էին՝ Աբէլեանը, որ առաջին անգամից սկսեց իր վրա գրաւել

հասարակութեան ուշադրութիւնը, Պետրոսեանը, որ արդէն յայտնի էր: Թատրոնական սեզօնի վերջում ընդհանուր մուտքը և ծախսը կազմում է 18764 ռ. 94 կ.

1892—93 թ. թատրոնական գործը գտնւում էր իշխ. Ն. Ամատունու ձեռքում. նորընտիր կօմիտետը, որ կազմւած էր իշխ. Ամատունու ցանկացած անձերից (դրամատէր Յ. Թումանեանց, Մտ. Սուլխանեանց, Ն. Տէր-Նիկողոսեան,») իր դէմ լարեց հասարակութեան մի մասը, որի ձեռքում էր 1981—92 թ. թատրոնը: Թատրոնը, նոր ղեկավարների օրով, գուրկ լինելով նիւթական և բարոյական աջակցութիւնից, յաջողութիւն չունեցաւ: Սեզօնի սկզբից արդէն ներկայացումները սկսեցին տալ դիֆիցիտ, չնայած, որ խմբի մէջ կային այնպիսի դերասան—դերասանուհիներ, որպէս Հրաչեա, Պետրոսեան, Աբէլեան և այլն:

Նոյն այդ տարում մի այլ խումբ տալիս էր ներկայացումներ Բագում: Խմբի անդամներն էին՝ օր. Վարդիթեր, օր. Մարի—Հրանոյշ և Սլէքսանեան—պօլսեցիք. իսկ տեղացիներից՝ տ. Փուռանձէմ, պ. Սաֆրագեան, Վրոյր, Աւետեան, Մանուէլեան Միքայէլ, որ նոր էր օտ դրել բեմական ասպարէզը:

1894 թ. թատրոնը ոչ մի կենդանութիւն չէր ցոյց տալիս: Շարունակւում էին մասնաւոր անտրպրենտօրներ ձեռնարկած անյաջող և անհետաքրքրական ներկայացումները:

Թատրոնը վերականգնեց 1895—96 թվականի սեզօնում, որ տեւեց մինչև բարեկենդան: Խումբը կազմւած էր ընկերական հիմքի վրա և Աբէլեանի ղեկավարութեամբ: Դա դերասանական առաջին հայ ընկերութիւնն էր, որի լօզունգն էր՝ par inter pares — բոլորը հաւասար:

Սեզօնի սկզբում այդ ընկերութեան գործը դեռ

ևս կաղում էր: Բայց հետզհետէ ներկայացումները դառնում էին աւելի հետաքրքրական, որի շնորհիւ թատրոնի յաճախորդների թիւն էլ մեծանում էր: Խումբը տալիս էր կանոնաւոր ներկայացումներ: Բէմ էին հանում «Դոկտոր Շոկման», «Մանկութիւն», «Օրէլլո», «Երևանդ II», «Բաղդասար աղբար», «Աղասի», «Մեծապատիւ մուրացիկաններ», «Ղարաբաղի աստղագէտը», «Դոն-Կրիզոթիո» և այլն:

Մամուլի մէջ տպւում էին բեցեցիկներ: «Մուրճի» բեցեցիկներն էր տողերիս գրողը: Այս թատերաշրջանը նշանաւոր է նրանով, որ մի տարւայ ընթացքում մէկը միւսի ետևից բեմ հանւեցին նոր, ինքնուրոյն պիեսներ՝ Պարոնեանի «Բաղդասար աղբար», «Մեծապատիւ մուրացիկաններ» և փոխադրութիւններ «Աղասի» («Վերջ Հայաստանի» վէպից), «Ղարաբաղի աստղագէտը», (Չուբովի ռուսերէն վէպից):

Սեզօնը վերջանալուց յետոյ, դերասանները փոքրիկ խմբերով թափառում էին Անդրկովկասի զանազան քաղաքներում՝ Բագու, Ալէքսանդրապոլ, Ղարս, Շուշի, Սղնախ, Թէլաւ, Ախալցխա, Ախալքալաք, Դիլիջան:

Այդ տարի մեռաւ թատրոնի երկարամեայ յուշարար Կ. մատինեանը:

1897 թ. սկսած՝ մինչև հետևեալ տարի սկզբները Բագուն դարձաւ հայոց թատրոնի կենտրոն: Գործի գլուխ անցաւ հարուստ Հ. Մելիքեանը: Կազմւեցին թատրոնական վարչութիւն և բեպերտուարական մասնաժողով:

Դերասանական խմբի անդամներն էին՝ տիկնայք Սիրանոյշ, Մայսուրեան, Մելիքեան, Աւետեան. օրիորդներ՝ Վարդիթեր, Մարի-Հրանոյշ, Վարդուհի:

Դերասաններ՝ Աբէլեան, Պետրոսեան, Աւետեան, Թուրեան, Ալէքսանեան, Վրոյր, Օհանեան, Յարութիւնեան, Արաքսեան, Ստեփանեան և այլն:

Սեզօնը բացւեց 1897 թ. հոկտ. 15 «Հոգով աղքատներ» դրամայով: 1897—98 թատերաշրջանի ընթացքում ներկայացւեցին՝ Պատիւ, Արդիւնաւոր պաշտօն, Ժօրժ Դանդէն, Պէպօ, Անսանձի սանձահարումը, Չաւակ, Սամէլ, Խանում, Ամուսիններ, Տարտիւֆ, Սկապէնի արարքները, Անպատիւ չեն ծնւում, Կամելիազարդ տիկին, Քոյր Թէրէզա, Դարբնապետ, Երկրորդ երիտասարդութիւն և այլն:

Դերասանական խմբի բեժիսեօրն էր տ. Հրաչեա, որ 4 ներկայացումից յետոյ հրաժարւեց: Յետոյ առ ժամանակ այդ պաշտօնը կատարեց Պետրոսեանը, որին փոխարինեց Ալլավերդեանը: Քանի որ թատրոնական գործի գլուխ կանգնած էին հարուստ դասակարգի անձինք, օրինակ՝ Հ. Մելիքեան, միւս կողմից, խումբը կազմւած էր յայտնի արտիստներից, որոնց մէջ կային և առաջնակարգ դերասան-դերասանուհիներ, ուստի ներկայացումները անցնում էին մեծ մասամբ լցւած դահլիճի առաջ: Այդ յաջողութիւնը զրգեց թատրոնական վարիչներին շարունակել իրանց գործունէութիւնը և հետևեալ տարին՝ Նրանք աշխատում էին մի քանի բարեփոխութիւն մտցնել թատրոնական գործում—ընտրել հմուտ բեժիսօր, պահանջել, որ թարգմանութիւնների լեզուն լինի կանոնաւոր և մաքուր, լրացնել բեպերտուարի մեծ թերութիւնը—ինքնուրոյն պիեսների բացակայութիւնը:

Երկրորդ թատերաշրջանը վերջանալուց յետոյ, դերասանները խմբերով ներկայացումներ էին տալիս գաւառներում: Դա վաղուց սովորութիւն էր

դարձել: Բագլի խումբը մի մեծ կորուստ ունեցաւ: Օգոստոսի 20-ին կաթլաճից մեռաւ Թուրեանը, տաղանդաւոր կօմիդը՝ 30-ամեայ բեմական գործունէութիւնից յետոյ:

1898—99 թ. թատերաշրջանի գերասանական խմբի մէջ աւելացել էին տ. Ազնիւ, Փառանձէմ, օր. Գարագաշ, իսկ տ. Աւետեանը չկար խմբում: Դերասաններից աւելացել էին Աղայեան, Տէր-Դաւթեան: Բէժիսօր նշանակւած էր Ս. Հախումեան:

Բագլի գերասանական խումբը զարձեայ երկու տարի պահպանեց իր գոյութիւնը: Երբ Թիֆլիսում իշխանուհի Մ. Թումանեանի ձեռնբեղցութեամբ հիմնեց Դրամատիկական ընկերութիւնը, թատրոնական կենտրոն գարձաւ կրկին Թիֆլիս: Ընկերութիւնը շարունակում է իր գործունէութիւնը մինչև այժմ: Սակայն այդ գործունէութեան մասին ես չեմ խօսի ներկայ պրակում, որովհետև դա վերաբերում է հետեւեալ դարի տասնամեակին:

Ց Ա Ն Կ

էջ.

1. 80-ական թւականները: Ամլութեան տարիներ.	5— 28
2. Աղայեան.	29— 48
3. Յնուաշաղիմական շրջան և զրականութեան բարգաւաճում: Մամուլ: Մուրճ ամսագիր: Միւս լրագիրները.	49— 62
4. Բանաստեղծութիւն: Յովհաննէսեան	63— 76
5. Թումանեան	77— 91
6. Ծատուրեան	92—103
7. Մանուէլեան	104—114
8. Իսահակեան	115—131
9. Միւս բանաստեղծները	132—133
10. Թատրոն	134—138

ԻՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Տիգրանուհի (սպառւած)		—	50	կ.
Չալաբիների արշաւանքը (սպառւած)		—	10	»
Սորտակած կեանք (սպառւած)		1	ր.	—
Բանաստեղծութիւններ և պօէմաներ I (սպառւած)		—	50	»
Գօլտօր Բօշայեան		—	50	»
Նկարիչ Թաշճեան (սպառւած)		—	35	»
Վերածնւածը (սպառւած)		—	35	»
Դէպի վեր (սպառւած)		—	10	»
Բանաստեղծութիւններ և պօէմաներ II		—	40	»
Ռուսահայ գրականութեան պատմութիւն I		—	40	»
Ռուսահայ գրականութեան պատմութիւն II		—	40	»
Ռուսահայ գրական. պատմութիւն III		—	50	»

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր *)

Տպւած է		Պէտք է լինի	
էջ.	տող		
32	26	1667	1867
40	16	հաւերժահարսներով	յաւերժահարսներով
44	1	իր ետեից կանչելով առջին	—
56	19	80	90
61	23	ամբողջապէս	ամբողջապէս
67	10	արծաթի	արծաթէ
75	26	լերիկ	լրբիկ
93	24	քաղաքային	քաղաքային
95	2	վասակեմ	վաստակեմ
102	22	—	ինչպէս
103	21	սահուն,	սահուն:
127	25	Հանէի	Հայնէի.

*) Հարկաւոր է առաջ ուղղել վրիպակները, յետոյ կարդար:

« Ազգային գրադարան

NL0373282

46. Հայոց գրականութեան պատմութիւն Վ. Փա-
փազեանի 1 50

47. Երիտասարդութեան մեղքեր, Համմոնդի, Թ.
Արայ Արայեան 1 —

48. Շարլ Մ. Հիլլրա. զրամա, Թ. Վ. Փա-
փազեանի — 50

49. Դասագիրք ընդհ. պատմութեան, Վինոգրա-
դովի, Հին-գար, Թ. Գ. Մաժակ 1 25

50. Հասարակական գաղափարները Ռ Պատկանեա-
նի և Ս Շահազիզի բանաստեղծութիւնների
մէջ, Բ. Իշխանեանի 1 —

51. Կենսագրութիւն «Գուտտենբերգի» — 40

52. Հայերէն գրագիտութիւն ուսուցանելու բա-
նաւոր նախապատրաստութեան մասին ու-
սուցիչների համար Ղ. Աղայեանի — 10

53. Արտ-նեղրի. Բանաստեղծութիւններ, Թարգ.
Յ. Յակոբեանի երկու հատոր — 50

54-55. Դասընկեր, Ռաշտաճեանի և Զիլինգարեանի
Ա. մաս 40 կ. Բ. մաս — 50

56-57. Հայ գրողներ Ա. մաս, կազմ. Ահարոնեան,
Աղայեան, Թումանեան և Փափազեան 2 —
Բ. մաս 2 —

58. Պօլկնց, Գիւղացի Բիւանէրը. Թարգմ.
Ս. Թառաջեանց 1 25

59. Բէն Հուր, Թարգ. Տիրայր վարդ — —

60. Գ. Աւետեան. Թատրոնական գրադարան I 1 —

61. Տէրն ու բաները, Տօրտօյի, Ման-Ազատ 20

62. Հայոց Պատմութիւն, մասն. ա. Սանազաուրի
և Վարդանեանի — 50

63. Գ. Աւետեան Թատրոնական գրադարան . II 1 —

64. Л. Меликсетъ-Бековъ. Родство грузинъ съ
испанцами 25

65. Դասընկեր III ա. 60

66. Арм. древность въ Аккерманъ. Л. Мел.-Бекъ — 25

67. Կարգ Աստուածաբանութեան Գ. Աղանեանց
ա. ք. VII տպ. — 50

68. Л. Толстой. Живой трупъ — 25

69. Լ. Մանեկեան. Ռուսահայ գրականութեան
պատմութիւն Գ. — 50

Դիմել՝

Тифлисъ Книжный магазинъ „Гуттенбергъ“.

ԳԻՆՆ Ի 4.